

Wason
DS
647
M18
S25

ASIA

CORNELL
UNIVERSITY
LIBRARY

lacon
DS
647
M18
S25

Séri No. 439

Madureseh.

Arghana f 1.35

Cornell University Library
DS 647.M18S25

Padihalanan dari Songenep ka Batawi /

3 1924 023 492 014

ech

PADJHĀLĀNAN
dāri SONGENNEP ka BĀTAWI

MABI GHĀMBHĀR

KARANGANNA

Rd. SASTRA SOEBRATA.

UITGAVE VAN DE
COMMISSIE VOOR DE
VOLKSLECTUUR
KALOWARAN
BALAI POESTAKA

RDUCRO. UITY.

Koe-boekoe sè kasebbhoet èbäbä panèka salaènna è „BALAI POESTAKA", Weltevreden, kèngèng djoeghän èponðhoet è Agèn-agènnèpon.

Arghäèpon boekoe sè èponðhoet sareng onkossa ngèrèmmaghi kasokana kèrèmmaghi langkong ðhingèn mabi postwissel.

KOE-BOEKOE BHĀSA MADHOERĀ :

Njamana sè ngarang	Njamana boekoe	Arghāna
Séri A.		
M. Moekadi . . .	Boekoe pangadjhārān	f 0.10
R. M. Soerjapranata.	Boekoe pètotor bettjè'	" 0.17
M. Kartasiswaja. .	Tjarèta bhāb paserrona bhoer roen alas	" 0.14
M. Partadiredja . .	Tjarètana arnep bi' patè' alasan	" 0.20
R. Werdisastra . .	Pètotor kaotama'an	" 0.21
J. Habbema	Kembhāng tjampor bhāboer . .	" 0.34
Séri B.		
C. F. Winter. . . .	Darmawasita	" 0.12
M. Poedjaardja . .	Dhoengngèng tjarètana orèng towa ghi' djhāman kona . .	" 0.08
M. Mangkoeatmadja.	Pètotor bhāb kasèhatanna bhādhān	" 0.08
Dr. W. Palmer van den Broek.	Tjarètana kantjèl	" 0.22
D. F. v. d. Pant bān Kè Padmasoesastra.	Dhoengngèng kalakoanna Njaè Ghoenabitjara	" 0.15
Ng. Wirapoestaka .	Pangaonèng bhāb njènjor . .	" 0.09
R. Werdisastra bān R. Sastrawidjaja.	Tjarètana dhoekon	" 0.50
Dr. O. L. E. de Raadt.	Bhāb panjakèt pès.	" 0.05
M. Wignjaamidarma	Boekoe bhāb pangraksana bān pangrabāddhā sapè	" 0.13
Dr. Terburg	Ghoemèghil malarija rēja apa?	" 0.16
Dr. C. Bakker. . . .	Panjakèt mata	" 0.09
A. C. Vreede	Tjarètana Bāngsatjara	" 0.20
Dr. D. Snoeck Henkemans.	Panjakèt matakao	" 0.02

GE NABRINK & SON
OLD & MODERN BOOKS
Korte Korsjespoortsteeg 8
AMSTERDAM C. (Holland)

PADJHĀLĀNAN
dāri SONGENNEP ka BĀTAWI

MABI GHĀMBHĀR

KARANGANNA

Rd. SASTRA SOEBRATA.

KALOWARAN:
BALAI POESTAKA
1920

DRUKKERIJ VOLKSLECTUUR
WELTEVREDEN.

DRUCKERIJ VITV.

ÈSSÈNA BOEKOE PANÈKA.

Pyatoran	1
Momolan	3

BĀGIĀN SÈ KAPÈNG SÈTTONG.

Bhăb 1. Dări Djember	ka Songennep	4
.. 2. „ Songennep	„ Djember	13
.. 5. „ Djember	„ Sorabhădjă	16
.. 4. „ Sorbhădjă	„ Maos.	23
.. 5. „ Maos	„ Bătawi.	30

BĀGIĀN SÈ KAPÈNG ĐOEWA'.

Bhăb 1. Dări Bătawi	ka Djoekdjă	36
.. 2. „ Djoekdjă	„ Sorabhădjă	38
.. 3. „ Sorabhădjă	„ Songennep	38
.. 4. „ Songennep	„ Sorabhădjă	40
.. 5. „ Sorabhădjă	„ Băndoeng	40
.. 6. „ Băndoeng	„ Bătawi	46

BĀGIĀN SÈ KAPÈNG TELLO'.

(kotŭa Bogor)	87

BĀGIĀN SÈ KAPÈNG EMPA'.

(rèngkessanna tjarêta)	96

105
647
M18
S25

PYATORAN.

Néjat kaoelä ngarang „*padjhalanan dāri Songennep ka Bätawi*” panèka, sopadjä nambä’äua pangaouèngauna rèng-orèng sè maos, dāri bhāb:

1. kabäqä’äanna naghärä Songennep,
2. kabäqä’äanna naghärä sè èlèbādhi sareng
3. kabäqä’äanna naghärä Bätawi.

Èantarana sadhädjä naghärä sè ètjarèta’aghi, sè palèng èparloaghi nèng kabäqä’äanna naghärä Bätawi, sabäb naghärä angghäpanèka kot-tana tana Hindijä Nèderland, tor kalonta karadjä’än sareng kasaèanna. Sadhädjä orèng sè ampon onèng otabä mèrèng kabäqä’äanna naghärä Bätawi, tanto pas bhäländhreng sè terro onènga napa’ ka naghärä Bätawi, marghä terro onènga dhibi’ ka kanjata’anna.

Laèn dāri kaparloan sè kasebbhoet bhoeroe, boekoe panèka radjä ghoenana ka orèng sè èntara (ghi’ bhoeroe onèng) ka Bätawi otabä ka sala-sèttonga naghärä radjä sè ampon èlèbādhi kaoelä, sabäb sarat dhäddhi panodhoena djhālän (*gids, leidsman Bäl.*), karana sadhädjä kaparloanna padä èterrangngaghi, opama:

- a. bhāb sarèanna pondhoeghän (losmèn, hotèl),
- b. kabäqä’än sareng atoranna losmèn,
- c. tolak-balinä dāri station (settatsijoen) ka losmèn,
- d. sareng èn-laenna.

Dhädhi orèng ghellä’ onèng sabelloenna ka kabäqä’äanna losmèn sè èeneppana.

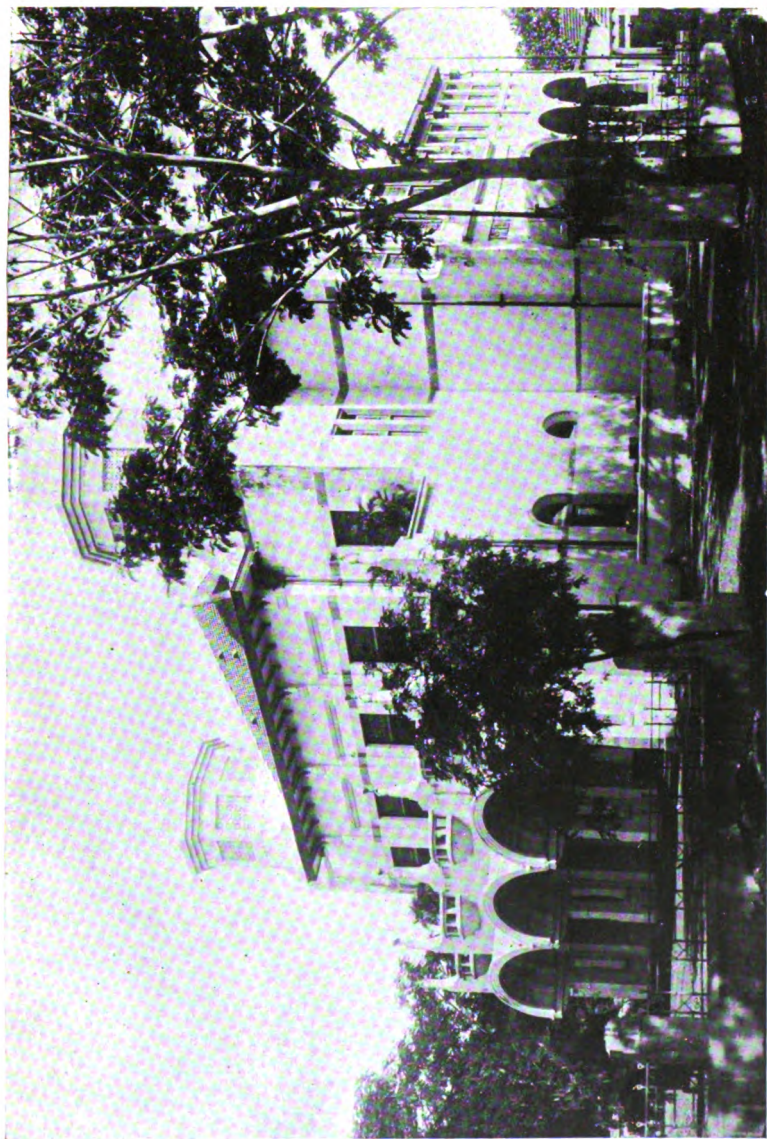
Prandhinèng tja’-otja’, sè èangghoej èdälem boekoe panèka sadhädjä otja’ Madhoerä Songennep; anangèng büdä djhoeghän sèttong döewä’ otja’ ma-njama sè bännè otja’ Madhoerä Songennep, otabä bännè otja’ Madhoerä, sabäb ètoro’aghi ka kapprana otja’na orèng è tong-sèttongnga naghärä sè èkennengngè bhäräng sè èsebbhoettaghi bhoeroe. Laèn dāri sè kasebbhoet bhoeroe kädä pan-saponapan otja’ Madhoerä Songennep sè ta’ noro’ ogher, marghä ètoro’aghi ka kapprana rèng Songennep sè ngotja’aghi, opama:

Notokoesoemo, mastèna: Natakoesoema (Natakasoma).

PADJHALANAN.

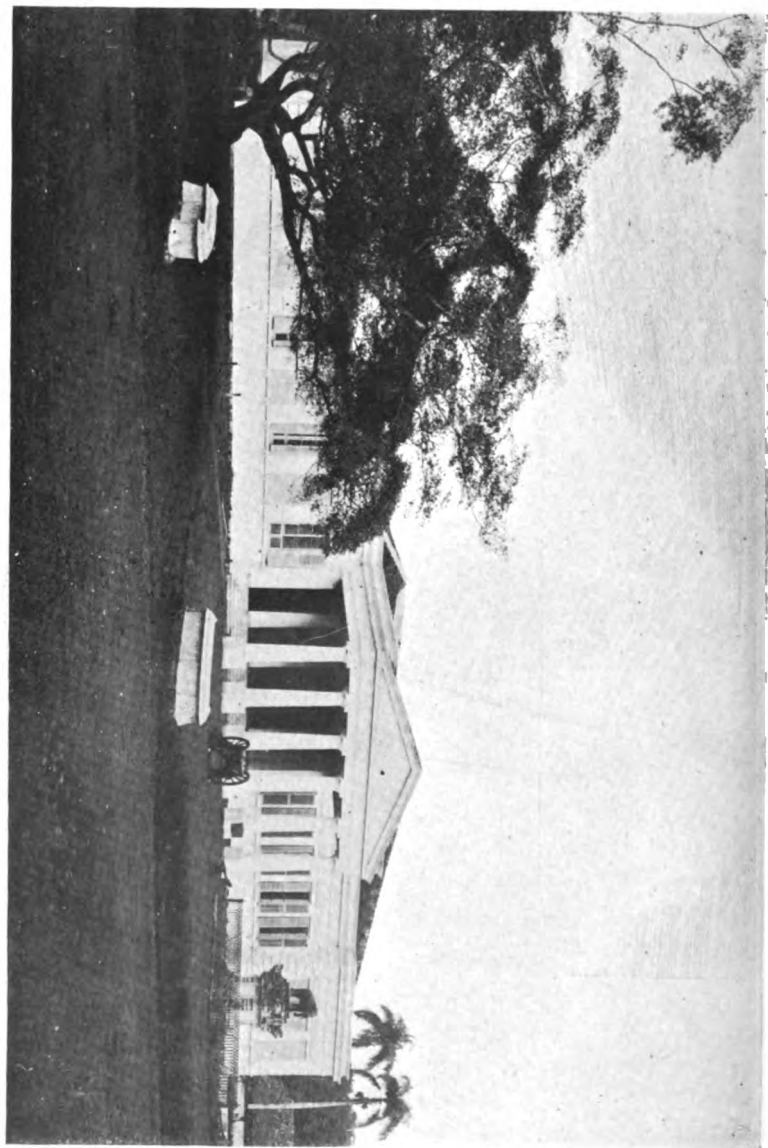
Manabi karangan kaoelă panëka bädă sè sala, korang saè, korang ghenna' otabă tahèlap kateranganna otabă bädă pa-ponapa sè parlo ètjarèta'aghi, mangka è boekoe panëka ghi' tadă', ra'-pasè-ra'a sè ngaghăli moghă kasokana aparèng onèng ka kaoelă, njopprè karangan panëka èbingkèng kèngènga épasè.

SASTRASOEBRATA.

Kantorra Commissie voor de Volkslectuur (Balai Poestaka) è Weltevreden.

Museum (gedong gadjah).

MOMOLAN.

È nalèka arè Satto tangghäl 8 boelän Juli 1911, lerres tangghäl 11 boelän Reddjheb 1841, bädjä ghoelagghoe kaoelä arassa tjè' tegghessa, nandhä'aghi djhä' abä' kaoelä bäräs. Saamponna pokol 7 kaoelä ladjhoe adjhälän ka sakola'an lèbät dîtémoranna kantor Landrente-Brigade sareng kantor politie (poelisi) Djember; ra-kèra 5 mennèt abiddhä ampon napä' ka sakola'an kellas II kennengngan kaoelä apangghäbäj.

Sanapa'na ka sakola'an (kaoelä ampon asadijā pangadjhärän sè bhädhì èadjhäräghìä ka para morèd) kaoelä pas adjägä para morèd sè èn-maènan è kennengngan pamaènanna. Neng-èpamaènan angghädhijä kaoelä adhep ka dädjä sareng ka bärä' dädjä nèngalè pakarangan sareng lodjhi asistènan (1); adhep ka bärä' nèngalè tegghäl; adhep dā' lao' nèngalè bengkona rèng kampongan; adhep dā' tèmor nèngalè tana Leḍḍo' (2) sareng tèmba'an (3) (*schietterrein*); para morèd padä katèngal senneng sè èn-maènan sareng tja-kantjana, nandhä'aghi djhä' abä'na padä sèhat; sabännè bädä sè njoṭeng ngapallaghi pangadjhäränna.

Ta' abit pas bädä opas kapatèan, konkonanna ghoestè Patè, kasorang èntar ka kaoelä, abälä djhä' kaoelä ètèmbhälì ghoestè Patè èbäktò angghäpanèka djhoeghän; tèngalanna kadhi sè tjè' parlona. Kaoelä atanja ka opas konkonan bhoeroe bhäb kaparloanna ghoestè Patè sè nèmbhälì kaoelä, tapè abä'na ngotja' „ta' onèng". Amarghä angghäpanèka kaoelä ladjhoe ngèra, manabi sakèng tasangkot parkara bhädhì èparèksa'a. Sarrèna kaoelä ta' aromasa andi' parkara, mangka pas ètèmbhälì pangradjä bhängsa politie tor kasoeseän, mèlana kaoelä tjè' tasèjalla. Saamponna njo'on èdhi ka Mantrè Ghoeroe kaoelä pas mangkat. Sareng kaoelä njabis kaadjoenanna ghoestè Patè, atè sè jal-tasèjal ghellä' ladjhoe marè njakalèan, marghä ghoestè Patè adhäboe tja'èpon bädä asta'anna Kangdjeng towan Assistent Resident Djember, sè aparèng onèng, djä' kaoelä èangkat dhäddhi Pangarang (Redacteur) bhäsa Madhoerä è kantorra *Commissie voor de Volkslectuur* è Meester Cornelis (Mèster Kornèlis), *Batawi*.

(1) Lodjhi asistènan, tjara Madhoerä Bhäsokè = kapètòran, tjara Songennep.

(2) Leḍḍo' panèka otja' Djhäbä, artèna: lembä.

(3) Tèmba'an, tjara Madhoerä Bhäsokè = sekkèp, tjara Songennep.

Saamponna ghoestè Patè aqhäboeäghi kaparloanna asta'an ghellä', kaoelä ladjhoe èlèllanè palèman, abäli ka sakola'an. Sanapa'na ka sakola'an sareng kaoelä pas èdhoengngèngngaghi dhäboena ghoestè Patè ghellä' ka Mantrè Ghoeroe sareng tja-kantja sè laèn.

È arè Sennèn (10-7-1911) pokol 7 laghoe kaoelä ètèmbhäli Kangdjeng towan Controleur Djember, parlo narèma'aghiä bislit (besluit). Dhinèng bislit kaoelä ka'into bhoenten ta' dāri Kangdjeng towan Directeur Onderwijs, tapè dāri Kangdjeng towan Bessar Gouverneur Gineraal, ka tètè masa Bogor, 24 Juli 1911 No. 55. Amarghä dāri angghāpanēka kaoelä sakalangkong pèrak, sabāb:

1. bhādhi lèbārā panèngalan, bannja' naghārā sè bhādhi èkaonèngè;
2. pangaonèng kaoelä bhāb ngarang bhādhi atambā'ā samporna, karana è kantorra Commissie voor de Volkslectuur ghellä' kaoelä bhādhi apangghābāj lāng-saghoeloeng sareng rēng-orēng sè padā ahli ngarang;
3. bhādhi bānnja'a pangaonèng bhāb pan-saponapan bhāsa, marghā è kantor ghellä' bhādhi apolonga alalakon sareng orēng pan-saponapan bhāngsa, kadhiā: bhāngsa Djhābā, Soendā, Maladjoe sareng èn-laènna; otja' Maladjoe Bātawi èngghi bhādhi onēnga djhoeghān;
4. bhādhi onēnga kabādā'ānna naghārā Bātawi;
5. sareng èn-laènna.

Saamponna bislit ghellä' ètarèma, kaoelä pas njo'on paamètan, abāliā ka sakola'an. Sanapa'na ka sakola'an kaoelä pas ngatorraghi bislit ghellä' ka Mantrè Ghoeroe sareng tja-kantja sè laèn.

BĀGIĀN SÈ KAPÈNG SÈTTONG.

BHĀB I.

DĀRI DJEMBER KA SONGENNEP.

Ta' katjatora sapalèmana kaoelä dāri sakola'an, samangkèn kaoelä ampon kèngèng èdhi dāri Kangdjeng towan Resident Bhāsokè palèman ka Songennep 10 arè abiddhā, marghā parlo mèt-amèt ka para sana' permèli (1). È arè Satto tangghāl 15 Juli 1911 pokol 6 lagghoe kaoelä mangkat dāri Djember palèmana ka Songennep, nompā' spoor

(1) sana'-bhrādja.

ka Panarokan; pokol 11 kaoelä ampon napa', pas terros ka palab-bhoeän, nompä' kapal tambhāngan M. S. (Madoera Stoomtram Maatschappij) sè anjama „Caroline”.

Ta' katjatora bāḍāna è djhālän, kaoelä ampon napa' ka Songennep. Saamponna ollè boe-amboe saarè, kaoelä ladjhoe molaè mèt-amèt ka lä-bhālā, sareng azijāra ka astana para bāngatowa, noro' kadhi ponapa kapprana adhāt Madhoerā.

Sarrēna kaoelä sè adjhālānan ghellā' bhāḍhi ngondhoerāna naghārā Songennep talēbāt djhāoe tor ghi' ta' tanto, djhā' bilāēpon bhāḍhān-kaoelä sè onēga nēddhā' tana Songennep polé, dhāddhi kaoelä sambi tèn-nètènè bhāb kabāḍā'anna.

Prandhinēng naghārā (afdeeling) Songennep panēka ḍā-paḍā naghārā è tana (résidēnan) Madhoerā mè-rammēan kadhibi'; tjatja djiwāna kasebbtoet èḍālem Regeeringsaluanak taon 1911:

bhāngsa Bhoemēna	15956	orèng,
„ Bālāndhā	217	„ ,
„ Tjēna	956	„ ,
„ 'Arab	752	„ ,
„ laèn	69	„ .

Koṭṭa Songennep panēka èpanṭa dhāddhi 2 bāgiān, èngghi panēka: koṭṭa lowar sareng koṭṭa ḍālem. Koṭṭa ḍālem bhoeroe para' masaghiā lerres, radjāna + saepal masaghi, tor èkalèlèngè lorong radjā, sè mēnangka dhāddhi lāṭessa koṭṭa lowar sareng koṭṭa ḍālem ghellā'.

Lerres ènga'-tengnga'anna koṭṭa ghellā' bāḍā lorong tapak ḍāng-ḍāngnga; sètlong ḍā' bārā' ḍā' tēmor, sètlongnga ḍā' ḍāḍjā ḍā' lao'; sè ḍā' bārā' terros ka onderdistrict Lènteng, Ghāḍḍing sareng Loe'-ghoele', bāḍā sēmpanganna ka asta Radjā: sè ḍā' tēmor terros ka palabbbhoeän Kalēanget; sè ḍā' ḍāḍjā terros ka Māḍḍing, Ambhoenten sareng ka Tang-bhātang, sè ḍā' lao' djhālän ka Bāloeto terros ka Mekkasān.

È tapak ḍāngḍāng nga'-tengnga'anna koṭṭa ghellā' bāḍā pasarra tjē' rammēna, ponapa polè manahi teppa' arè pasaran, ènjamaè Pasar Radjā; tapè sè lerres pasarra ongghoe èpaddhoe tēmor-lao'na. È bārā' lorong sareng è pēngghir tēmorra pasar bhoeroe bāḍā bengko pang-kēng walang landjhāng apangghoeng, modjhoer ḍā' ḍāḍjā ḍā' lao', tor paḍā adhep ka pasar, sareng rèng Songennep kappra ènjamaè

„pangkèng”. Bengko angghäpanëka padä toro’anna karaton; ghi’ lambä’, nalëka sowarghäna Kandjeng Soltan Pakoenataningrat, èken-nengngè langsir (cavalerie) sareng sarđädoe (infanterie) Bäländhä; (kennengnganna sarđädoe Bäländhä bhoeroe sè sanjatana è bhintèng Kalëmo’o’, sè samangkèn èbhäđhi roma sakè’). Samangkëna pang-kèng ghellä’ padä èpasëwä, kabännja’an èsëwä bhängsa Tjèna èkaghäbäj bäroeng ngèras èkabengko sakalè. Pëssë sëwäna èmaso’aghi ka ekkas masdjid.

Neng-è dädjä lorongnga pasar ghellä’ bädä bengko sèttong tjè’ ngadälemma èkennengngè sakola’an Tjèna Tiong Ilwa Ilwee Kwan, èboekka’ molaè taon 1910.

Di lao’anna pasar bädä lon-alon pabhärisanna pandjoerit. Lerres ènga’tengnga’anna lon-alon angghäpanëka bädä bäringèn korongnga dädöewä’ adjhädhär dädjä lao’; èantarana bädä lorongnga dädä’ bärä’ dädä’ tëmor, èngghi panëka dări djhoedjhoeghänna labäng-radjäna pakaranganna masèghit (masèghit anjar) ka karaton (1).

Masèghit anjar bhoeroe ata’na asoson tello; sè bäl-bälä ghentèng, ka attassa padä essèng. Sè adjennengngaghi èngghi panëka Panem-bhä’an Somala (Natakoesoema I) nalëka taon ‘Arab 1200, taon Djhäbä 1712, taon Bäländhä 1782.

Masèghit Songennep panëka kèngèng èkotja’aghi ta’ saponapa bhidhäna sareng masèghit èn-laennèpon è Madhoerä, namong sadjä’-èpon ghi’ sadjä’ kona, tor èdälem bädä paboeleäna sareng pasam-bhädjänganna bäbinè’an; kennengngan sareng bät-lëbädhäna èpanja-ladjä sarta lèngkep ta’ njalangap ka lalakè’an. Sabbhän Djhoema’at ramwè bisaos orèng bäbinè’ sè padä ka masdjit. Lerres è kangan katjërra ampèr adä’na padä bädä djedding radjäna abhàngon kolla, èbhäđhi paboeleäna lalakè’an.

Mongghing bärä’na djedding sè è dädjä ghellä’ bädä mandhäpa kènè’na. Èseddhi’anna bädä djeddingnga nè’-kènè’, èbhäđhi paboeleäna bäbinè’an.

Lerres di tëmoranna djedding ghellä’ padä bädä mandhäpana; sè è dädjä èkennengngè hakim rad aghäma manabi marëksa parkara; tapè sè è lao’ èkennengngè dhin-modhin, sè kabägiän adjägä masèghit.

(1) Somèlëa karaton angghäpanëka samangkèn ampèn dhäldhi kab’hoepatèn, tapè sareng rëng Songennep ghi’ magghoen ènjamaè „karaton.”

Eantarana mandhāpa bhoeroe, lerres ènga'-tengga'anna, bādā lorong mobinna dā' bārā' dā' tèmor dāri dhāk-onḍhāk adā'na masèghit djhoedjhoek ka labāng radjāna pakaranganna. Lerres è kontjo' bārā'na lorong mobinan bhoeroe è kangan katjèrra padā bādā paddhāsanna.

Labāng radjāna pakaranganna masjid Songennep panèka, sèuga èomessè èpateppa', è-saèan sa Madhoerā. Èattasanna labānguga semmo tèngghi bādā ko-bengkoanna, tabing sareng ata'na padā ghedḍhoeng. Ko-bengkoan panèka manarana masèghit; èangghādijā bādā bhedḍhoeg-phā (djioerrā). Dā' dādjā dā' lao' dāri ko-bengkoan bhoeroe padā bādā bhābhātorra noronnagghi kongsè napa' ka tana. È kangan katjèrra labāng radjā, lerres èbābāna bhābhātor bhoeroe, bādā pangkènguga; sè è dādjā panjabā'anna katèl (2), sè è lao' èratja' bessè, panjèmpennanna pèssè kas masjid. Manabi ètèngalè dāri lon-alon masèghit panèka namong katèngal ata'na, marghā kaandengngan labāng radjāna pakaranganna sareng ghedḍhoeng è kangan katjèrra. Labāng sareng ghedḍhoeng bhoeroe kèngèng èopama'aghi bārāna radjā sè ngandengngè masèghit. Bārāna panèka lagghi' tatèla, djhā' lambā' saè. Rarengghāna kaddhi: lar-pèlaran, ellèsan, tèhel karawāngan sareng èn-laènnèpon ghi' moḍḍhā.

Pettè bessè sè èpanaroè pèssè ekkas masjid ghellā' ngangghoej sorok tello mègghi' padā nè-bānnèan; sorok angghāpanèka sèttong ètegghe' Pangolo, dāḍoewā'na Patè sareng Djhāksa-radjā (Djhāksa landrād). Sabbhān tello boelān sakalèan ekkas èkomèsi sareng Controleur asareng Patè. Sè 1/5 teptep dhāddhi obāng ekkas masèghit; sè 2/5 na ègi-bāgi ka para hatippa. Dhinèng bānja'na pèssè sè ègi-bāgi bhoeroe èḍā'lem 5 boelān rata-ratana kantos f 1000.— (sa-èboe ropèja). Bānnja'na hatip, pangolo sareng adjoeng-pangolo bādā 40 orèng.

Manabi orèng mandjheng èaḍā'anna manara ghellā', tanto nèngalè è tèmorra lon-alon: dhālem (karaton) sareng pakaranganna; èpèngghir tèmor-lao'na lon-alon kamar bola, sè anjama „Officerssociety". Kamar bola angghāpanèka bekkas pasèbhāna karaton; è lao'na lon-alon: tangsèna pandjoeridhān; è lao'na masèghit abāk ngatèmor station

(2) Katèl, tjara Songennep = osongan, tjara Madhoerā Barā' sareng Madhoerā Bhāsokè; tapè katèl tjara Madhoerā Barā' bhāngsana lèntjak kènè' sè ngangghoej nang-tanang.

(settatsijoen) ettrèm M. S. (Madoera Stoomtram Maatschappij). Djhâlänna ettrèm sareng settatsijoen angghäpanëka manabi kaoelä ta' hëlap ëbhäqhi nalëka taon Bäländhä 1899.

Manabi kaoelä adjhālän dā' tēmor noro' lorong ènga'-tengnga'anna lon-alon, sanapa'na kapëngghir tēmorra nëngalë bekkas paghär alas sareng labängnga karaton sè war-lowar kadhibi'; di tēmoranna angghäpanëka bädä polë kantos 6 kennengngan, sabäb karaton Songen-nep panëka lambä' alabäng tonqlhä 7.

Labäng lowarra kabhoepatèn, kantos mangkèn, noro' njama sè kona, ènjamaè labäng mèsëm. Labäng mèsëm panëka apangghoeng; è-diattasanna labängnga bädä ghämbhärä djhärän sareng olar, padä akalëmbäng tor padä ngadhebbhi ekkroen, èngghi panëka sè ènjamaè „*wapen Songennen*”. Mëlana labäng angghäpanëka ènjamaè *labäng mèsëm*, sabäb mandhäpana karaton katèngal dāri angghäqijä nëng ngës-mëngës marghä kaandengngan bäräna ghedqhoeng sè bädä neng-èdijälemmanna labäng ghellä', kèngèng èopama'aghi orèng mèsëm.

Ghi' sowarghäna Pëjan-dhàlem *Kangdjeng Pangèran Pakoenata-ningat*, *Kolonel titulaire*, R. M. W. 4 — R. N. L. — A. M., labäng mèsëm ghellä' èdjägä pandjoeridhän sabèlwä = (dāri schildwach).

Èdä'ä'anna labäng mèsëm angghäpanëka bädä pantjanètëna (pasëbhän); è lao'anna pantjanètë aella' lorong bädä tana têngghina èkalènglèng saghärän. Tja'na orèng wa-towa, è tana têngghi bhoeroe ghi' lambä' bädä bengkona; è saghärän sè di dädjä'anna mangkèn ghi' bädä rë-karëna kadje boelliu kadhi bhoengkana njëjor mandjheng èdälem aèng, èngghi panëka bekkas tjangghäna ghälädhäk län-djhälänna ka bengko ghellä'.

Lerres è bärä'ä'anna saghärän ghellä' ates paghär alas, bädä taman-na, sè ènjamaè *taman Tandjhoeng* otabä *taman Binè*', marghä mënqhimënna nëng ëbhäqhi pamandjännna rëng bibinë' saos.

È bärä'-lao'na labäng mèsëm bädä manarana eddjähm, samangkèn ghi' kaangghoej.

Prandhinèng terrosanna lorong sè dāri bärä' ghellä', è tēmoranna karaton saamponna lëbät èeddhi'ä'anna taman Patemmon, sareng taman Laké', pas atjampo sareng lorong radjä sè ka Marèngan. Mëlana taman bhoeroe ènjamaè „*taman Laké*”, sabäb tjoma ëbhäqhi pamandjännna lalaké'an. Aëugnga tawan Laké' panëka sakalaungkong djhennèng.

Djhă' sènga bǎdǎ pèssè ettjiǎn ngalto' kađǎlem aèng, angsal ta' èbek-ghoembek, mastè ètemmo.

È Songennep panèka mangkèna ghi' bǎnnja' bengko djǎ-radjǎ, tēlas dhǎlemma para pangèran ghi' konana. Ghi' lambǎ'na tanto pađǎ è-saè, nangèng mangkèna ampon tjè' messomma, ta' karabǎt, bǎdǎ djhoeghǎn sè ampon rosak. Tēlas dhǎlem bhoeroe, naddjhǎn mangkèna èkennengngè para na'-potona, ghi' ènjamaè noro' sè ka-aghoeengan dgingèn, opama :

1. Dhǎlemma Pangèran Soemo (Soemoadipoetro) (1) è kampong Pangarangan dhisa kapandjhin.

2. Dhǎlemma Pangèran Adi (Soeriaadipoetra) lerres è djhǎdhi-morra dhǎlemma Pangèran Soemo.

3. Dhǎlemma Pangèran Lè'nan (Soeriasinrangingrana), Luitenant Colonelbhārisan Songennep, neng-è tēmōr-đǎdjǎna karaton.

4. Dhǎlemma Pangèran Ami (Soeriaamidjaja) è kampong Bhoedjhǎngghǎn, dhisa Kapandjhin.

5. Dhǎlemma Pangèran Kornèl (Soeriasinrangingngalaga), kappra ènjamaè „dhǎlem đǎdjǎ”, è bǎrǎ'na pèlar Molo'an.

6. Dhǎlemma Pangèran Soering (Soerjingrat).

Samangkèn kaoelǎ matora bháb astana para Pangèran ghellǎ' (sè èkaonèngè kaoelǎ bisaos); ponapa polè astana Panembhǎ'ǎn sareng Soltan sareng èn-laènna sè lo-parlo. Opama :

È-đǎ' ampon èterrangngaghi, djhǎ' lorong sè đǎ' bǎrǎ' è tapak-đǎngđǎngnga pasar Radjǎ panèka bǎdǎ sèmpanganna ka asta sè ènjamaè „*asta Radjǎ*”. Mèlana ènjamaè „*asta Radjǎ*”, sabǎb astana djǎ-pangradjǎ. Bǎdǎ djhoeghǎn sè anjamaè asta Tèngghi, marghǎ kennengnganna è tèngghina, èngghi panèka èpèngghir lao'na ghoenong Kasèngan. Djhǎoena asta Tèngghi bhoeroe đǎri pasar Radjǎ ± 3 eppal. Manabi orèng èntara ka asta Radjǎ, saamponna napa' ka kampong Bānasokon pas molaè ongghǎ katas ghoenong. Molaè đǎri djhǎ-lǎn ongghǎ bhocroc kantos ka asta Radjǎ ghellǎ' è kangan katjerra ta' rang-korang asta, èngghi panèka astana R. Tjakrasoedibya, Patè pansijoen Songennep, astana R. Wangsakoesoema, astana Dhin Dhocpatè, astana Kangdjeng Kèjaè sareng èn-laènna.

(1) Pangèran Soemo panèka kalonta kapandikaranna.

Kennengganna asta Radjā panēka neng-etas-attas kadhībī', pakaranganna ēpanṭa dhāddhi 2 bāgiān, dādja lao'; bāgiān ka lao'na koṭong taḍā' pasarēanna sakalē; anangēng bāgiān ka dādjaṇa bānṇja'.

Ē gheḍḍhoeng dādja-lao'na pakarangan sē ē lao' lerres ēbhāktengnga paḍā bādā labāng radjāna; labāng sē ēlowar ta' mabi adhek sareng ḍāoen, nēng kadhi labāng tjongapan, tapē labāng sē ēḍālem paḍā ghenna', talēbāt radjāna tor tjē' saēna; ḍiattasanna masang rarengghān bāto. Manabi labāngnga asta bhoeroe ētēngalē ḍāri djhāoena ta' arassa labāngnga asta, kadhi labāngnga karaton.

Mētorot katerrangan ēḍālem boekoe „Éluo Bhoemē" karanganna towan W. van Gelder, asta Radjā panēka ē-saēan kadhībī' ḍāri sadhādjaṇa asta ē Hindija Nederland.

Ḍiḍālemmanna labāng radjā (ḍālem) ghellā' bādā bārāna (ḍēng-andēng) gheḍḍhoeng ēpasangē bāto-ētem atolēs. Ē kangan katjērra labāng ghellā' bādā tolēsanna djhoeghān paḍā neng-ē bāto-ētem; sē ē bārā' aksara 'Arab, sē ē tēmor aksara Djābā kona. Dhinēng monjēna tolēsan angghāpanēka njebbhoeṭtaghi asmana sē adjhennengngaghi asta ghellā', ēngghi panēka Panembhā'ān Somala (Natakoesoema I); nangēng ghi' bhoeroe amolaē pas sēdhā, sē matotok Pējan-dhālem Soltan Pakoenataningrat.

Ē dādja'āna bārāna gheḍḍhoeng bādā tjongkoppa asoson tello', abhāngondhi-kadhiā masēghit. Sēbā-bābāata'na ghentēng, kaattassa paḍāsērap.

Ē-ḍiḍālemmanna tjongkop angghāpanēka bādā pasarēanna para Rato Songennep sareng djoe-dhinadjoena, ēngghi panēka:

- I. a. Sē ē rā'-bārā' semmo ka ondjoer R. Adjheng Hapsata, pottrana Panembhā'ān Somala, sēdhā ping 14 Moharram 1238.
- b. Ē rā'-bārā' sē ē lo-olo: Rato Panembhā'ān Somala, sēdhā ping 15 Sappar 1263.
- c. Ḍi tēmoranna: Panembhā'ān Somala (Natakoesoema I), sēdhā ping 2 Molod 1250.
- d. Sē djhoeng tēmoran: Soltan Pakoenataningrat, Generaal Majoor, sēdhā ping 5 Reddjheb 1270.
- e. Sē ē mor-tēmor: Panembhā'ān Natakoesoema II, Kolonel Ridder Ned. Leuw, sēdhā ping 4 Djoemadilachir 1296 (1).

(1) Eantarana sīdhāljāna orēng Djhābā, Soendā sareng Madhoerā, sē ngen-nēng ḍi-boeghi kadhībī' tolēsan tjara kona nēng Panembhā'ān Natakoesoema II. Salērana onēng njalēnnaghi towan Raffles tolēsan kona ē bāto.

f. Sè è ondjoer è rä'-bärä': Rato Adipati Prawiraningrat, Rato Montjol (èbhoena Pangèran Dhoepatè Montjol), pottrana Soltan sè po-seppoan, sèdhä ping 10 Haddji 1286.

g. Di tèmoranna: Rato Panembhähän Natakoesoema II, sèdhä ping 25 Powasa 1296.

h. Sè è mor-tèmor: Pangèran Pakoenataningrat (2), Kolonel Ridder W. O. 4. Ridder Ned. Leuw, Regent Songennep, sèdhä ping 17 Rasol 1519.

II. Di lowaranna tjongkop ghellä', è bärä' tèmorra padä bännja' pasarèanna pottra bädjāna Pèjan-dhālem Soltan. Lerres è bärä'anna tjongkop ghellä' semmo ngadädjā bädä pasarèan ata' essèng sètlong, èngghi panèka pasarèanna Pangèran Dhoepatè.

III. Mongghing è tèmor lao'na tjongkop bädä pasarèanna Tamengghoeng Pakalongan pansijoen, R. Arjä Atmadjanegara (èbhoena pottrana Soltan Pakoenataningrat), mantona Panembhähän Natakoesoema II, sèdhä taon 1905.

Èantarana tjongkop sareng bäräna gheḍḍhoeng ghellä', sè èpèngghir tèmor bädä mandhäpana nè'-kènè' ata' ghentèng, èbhäḍhi paboe-amboeänna rèng sè njekkar. Di bärä'anna mandhäpa bhoeroe bädä bhäntjèta, panèngalanna kol-pokolan (eddjhām, bākto); sè pèngghir bärä'na bädä bengkona nè'-kènè', èbhäḍhi kennengnganna djägä astana sè akemmèt.

Dhinèng padjägāna asta Radjä panèka padä orèng mardhika, ta' kèngèng parènta'an naghärä, lopot obäng kapala tor padä ollè sabä pardhikan, ta' kèngèng padjek. Bännja'na padjägāna asta ghellä' bädä 102 orèng. Pangradjäna apangkat Adjhek djägä asta sareng Lora (Kalora'an). Èḍālem saarè samalem sè kabägiän adjägä asta ghellä' bädä kabälloe orèng kasangana Lolorana. Salaènna bädä sè èpantjè adjägä astana Kangdjeng Kèjaè sareng astana Dhin Dhoepatè.

(2) Sabelloenna djoemenneng Pangèran adjhoedjhoelook: R. Aria Pratamingkoesoema. Ra-kèra èḍālem taon 1872 djoemenneng Pangèran. adjhoedjhoelook Mangkoeadiningrat; ladjhoe djoemenneng Luitnant Kolonel pas aobähän adjhoedjhoelook: Soerjèngrat. Ella' 5 taon ḍāri pasèdhāna Kangdjeng Panembhähän, nalèka boelān November 1883, naghärä Songennep ètegghe' Gouvernement, Kangdjeng Pangèran Soerjèngrat èangkat dhäḍdhi Bhoepatè Songennep. Ra-kèra taon 1890 pas aghäntè djhoedjhoelook Soltan Pakoenataningrat.

S. S.

È tèmoranna astana para Rato ghellä' ella' gheḍḍhoeng, pasarèanna para bäädjoe. È bärä'anna èngghi ella' gheḍḍhoeng djhoeghän bädä tjongkop pasarèanna Pangèran Djhimat. È kangan katjèrra sareng è ondjoeräna asta Radjä panëka kantos ka Bänasokon ghi' bännja' asta polè.

IV. Manabi orèng mandjheng è labäng radjäna pakaranganna asta ghellä', djhoedjhoek adhep dä' lao', èdjhäoena nèngalè kotṭa nèng katon kadjoeäna; masèghit anjar nèng katon tjol-ontjolla; polè nèngalè tasè', polo Poterran ghili Ghentèng sareng èn-laèna.

Abäk ngalao' dāri Bänasokon bädä lorong sèmpangan ka sangghrä'än Madiradä terros ka pabbrik ès (tjs). Ma'-seuma' ka lorong tjangka tello (1) bhoeroe bädä pan-saponapan ghoewä pangalèanna bāto kombhoeng, radjä kènè'. Prandhinèng bāto kombhoeng sè èbäddhoeng angghäpanëka kabännja'an èrèmbhāghi kadhi bhāta, èbhādhi bhākalla gheḍḍhoeng; anangèng bädä djhoeghän sè èbhādhi dhimpokan (2), paèsan, eppotta pettètan sareng èn-laèna. Bāto kombhoeng bhākalla gheḍḍhoeng ghellä' rëmbhāghänna ana-lärna, bädä sè radjä bädä sè kènè'. Rëmbhāghänna sè nè'-kènè'an, radjäna padä sareng bhāta sareng rèng Songennep ènjamaè bāto „pèttong poloan", artèna: 70 mègghi' sasoko, sè radjä'än sakonè' ènjamaè „bidhāghän", 60 mègghi' sasoko. Sè djhoeng radjä'än polè ènjamaè „essènan", sabāb sèttong ghän saessèn.

Èpèngghir djhālän sè ka Madiradä ghellä' è lao' lorong bädä masèghiddhä nè'-kènè', ènjamaè „masèghit Madiradä". Ghi' lambä' masèghit angghäpanëka manabi arè Djhoema'at èbhādhi pasambhädjängänna rèng 'Arab; tapè samangkèn nèng èbhādhi langghär wākap bisaos.

Dhoekdhoegghä masèghit Madiradä ghellä' èbhādhi tja'-otja'an sareng rèng Songennep. Manabi bädä orèng sè kabännja'an rarengkan otabä otja', tapè tadä' kadhäddhiänna, pasèkotja': mara dhoekdhoek Madiradä, sabāb dhoekdhoek ghellä' tangtangnga (monjèna kadjoeana) tjè' ranjèngnga, kantos orèng sè mèrèng padä andi' pangèra tangto doerdoerrä ranjèng djhoeghän, tapè manabi kolè'na ètabbhoe monjèna berber mo-njamo.

Katjatora ta' saponapa djhäoena dāri masèghit ghellä' bädä sèttong sangghrä'än, èngghi panëka sè ènjamaè sangghrä'än „Madiradä"

(1) Partellonna = Madhoerä Barä'.

(2) Këdjingan = Madhoerä Barä'.

(bădă djhoeghăn sè ngotja': *Madiradä*). Sangghrä'ân angghäpanëka kaaghoenganna Kangljeng Songennep, sangkolan ron-tëmoron dări Pëjan-dhälem Soltan Pakoenataningrat.

Mongghing bärä'-dädjäna sangghrä'ân ghellä' bădă bekkas panjep-penna Pëjan-dhälem Soltan.

Salerressa sè ènjamaè „Madiradä" ghellä' bännè sangghrä'änna, tapè panjep-penna angghäpanëka; njamana bhoeroe asalla dări otja' Djhäbä (Kawi) „Mandiradä". Dhinèng artëna bădă sè ngotja'aghi sapanëka: mandi = mandhi (mostadjhäb); rada = semmo. Dhäddhi mandiradä = semo mandhi (semo mostadjhäb).

Djhoedhellä lorong Songennep panëka è fabbrik ès. Di tëmoranna fabbrik ès bhoeroe bădă songajja dă' dädjä dă' lao'. Mongghing tëmor lao'na (èpèngghir tëmorra songaj) bădă băto ghoenong atolès aksara Bhoeddhä: sabännè bădă sè anjamaè aksara Wirata. Tolèsan angghäpanëka tjè' njangsarana bätja'anna, marghä ampon bänja' sè ngèrngèr; kaoelä ta' onèng mamonjè nè'-sakonè'a. Tja'na rèng sè onèng matja, tolèsanna sè ghi' kèngèng èbätja nèng sakonè', èngghi panëka amonjè „madi rada". Dhinèng artëna ra-këra sapanëka: madi = rosëja otabä rassa; rada = semmo. Dhäddhi madi rada = semmo rosëja otabä arassa (1).

Manabi sapanëka ollè dhäddhi njamana panjep-pëan ghellä' bännè „Mandiradä", tapè „Madiradä".

È tëmor-dädjäna fabbrik ghellä' neng-ètengnga aèng (èpèngghir bärä'na songaj) bădă băto radjäna atolès. Aksara angghäpanëka tadä' rèng Madhoerä sè onènga matja, marghä bhängonna njala kanja kadhi lampatta kokotta djhärän.

BHÄB 2.

DÄRI SONGENNEP KA DJEMBER.

Saamponna marè mèt-amèt ka para băngatowa, tor ampon marè ngal-nèngalè kabädä'änna kotja Songennep, è nalëka malem Satto

- (1) Ponapa bännè „Madiradya;
madi = rasa, marsodhi;
radya = nagharä, kennengngan; madi radya = kennengnganna marsodhi
rasa. Djhoeghä bhoeroeng dă' pamangghina para sè pada ngaghäli.

A.

tangghäl 22 Juli 1911, bädjä para' sëjang malem kaoelä nompa' eppir ka Kalëanget, mangkata ka Bätawi, tapè mastè njëmpang Djember, marghä ghi' nëkennaghiä settat ongkos djhälän (declara-tiestaat) dhimèn.

Katjatora saampona kaoelä napa' ka ghälädhäk rantaj (Marèngan), è lao' songaj kaoelä nëngalè pan-saponapan goedäng tjè' radjäna adjhär-djhädhär ata'na lalang tjè' kotjorra, tabingnga kèkès tjè' ma-pa'na, èngghi panèka: panaroanna boedjä.

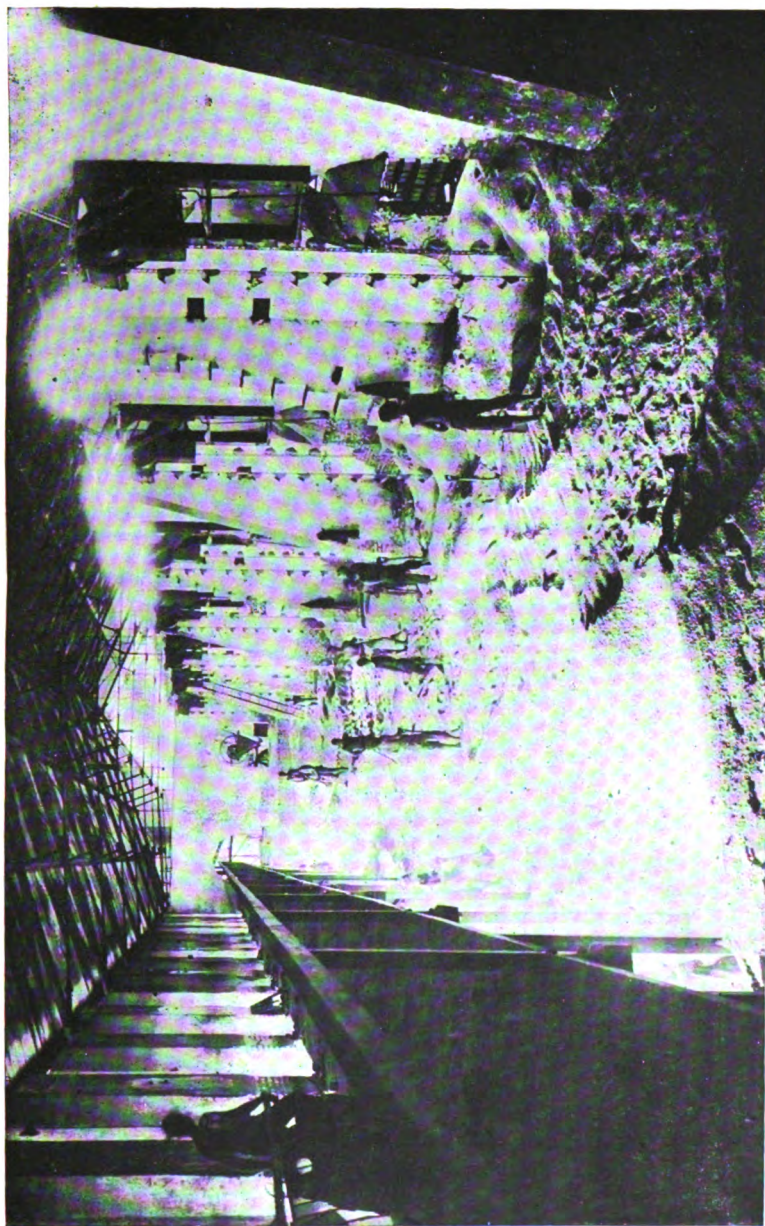
Mongghing tëmor-dädjäna dhäk rantaj ghellä' (è dädjä lorong), bädjä bengko ghentèng radjä abhàngon bengko patjènan, èngghi pa-nèka bengkona towan Vanduyne (bän rèng Songennep kappra ènja-maè Fanðin). Dhinèng bengko bhoeroe lambä' ghi' djhämanna Soltan terros ka Panembhähän èkennengngè kantor radjä (kopolanna kantor), opama: kantor Assistent-Resident, kantor Landraad, kantor obäng sareng èn-laènna. Ra-kèra molaè taon Bäländhä 1882, sasèdhä-na Pèjan-dhålem Panembhähän, tor-kantor ghellä' èallè ka kantor poe-lisi sè mangkèn; bengkona èlèlang, èkala' towan Vanduyne. Di tëmoranna pas èpasangè pangkèng malang pangghoeng; èattas bhädhi losmèn (hotèl), èbähä èbhädhi toko.

Lorong sè èlèbädhi kaoelä ghellä' saamponna napa' ka sakola'an kellas II Kertasadhä pas alèkko' ka tëmor-dädjä, lèbät è tëmorra (èadä'na) kèrkop (makamma Bäländhä) (1).

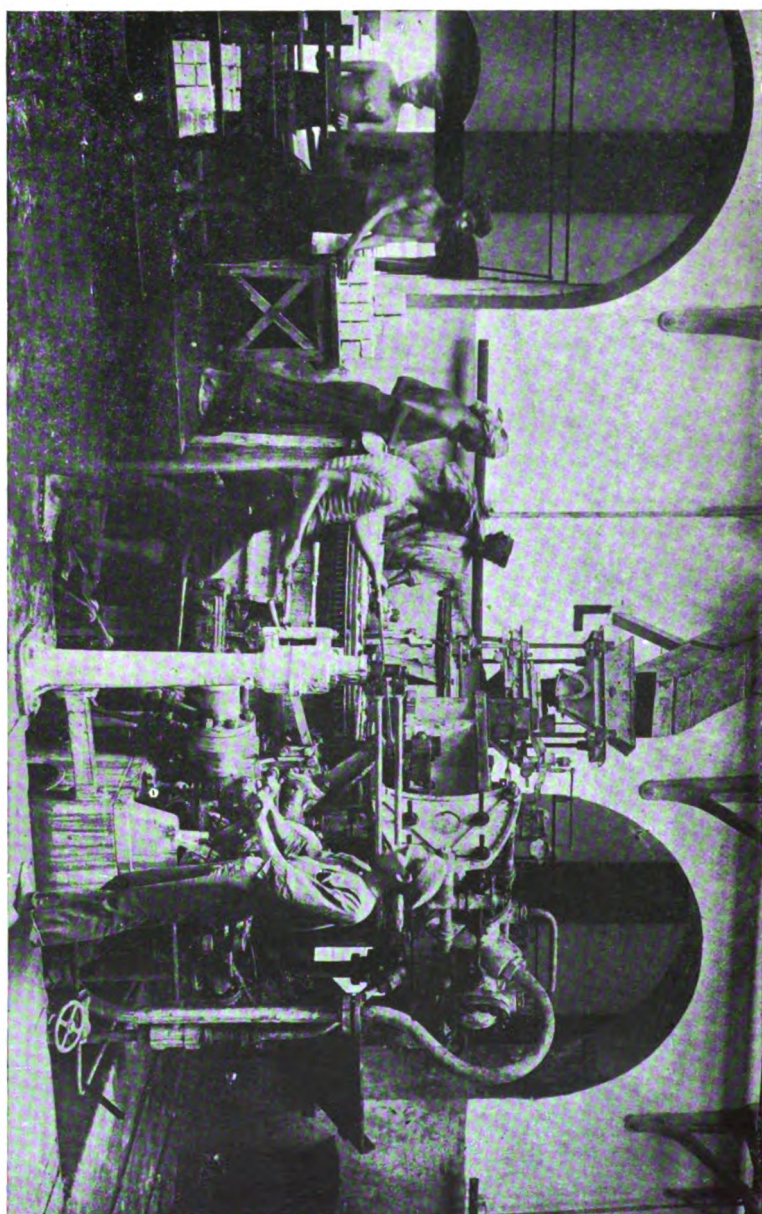
Abäk ngadädjä dāri kèrkop ghellä', lorong bhoeroe pas èpegghä' lorong sè dāri bārā'-dädjä ka tëmor-lao' andhädhiäghi tapak-däng-däng, èngghi panèka dāri bhintèng ka ebboem (bhändhärän) Kerta-sadhä. Laèn dāri lorong bhoeroe bädjä polè lorong dāri bārā' atjampo sareng tapak-dängdäng ghellä', èngghi panèka sè ènjamaè „lorong boedi"; asalla dāri pasar Radjä è kotta. Prandhinèng bhintèng ghellä' samangkèna èbhädhi roma sakè'.

Saamponna napa' ka tëmorra bhintèng (è dhisa Kalèmo'o') ampon para' tëra' tana. Èangghädijä kaoelä nëngalè orèng kampong lakè' binè' padä njello' aèng è somor Kodjhoer. Sabelloenna è lorong radjä kotta lèbät Marèngan kantos ka Kalëanget èpasangè kompa (water-leiding), è somor Kodjhoer ghellä' tjè' bännja'na orèng lalakè' sè padä njello' aèng, èbädhài gembring, pas èboewä' sareng kar-dji-karan, èdjhoewäl ka rèng-orèng dhisa Kertasadhä sareng Marèngan.

(1) Dāri otja' Bäländhä: *kerkhof*.

Djeddingnga boedjã sareng tjanjengnga è fabrik Kalèanget.

Kannar epprës (gadjiñan) è fabbrica boeñja Kalèanget.

Djhoewälänna kol-sapèkolla (2 gembring adhoeddhoen djhåoe semma'-na ka panjello'anna; manabi semma' ghän 2 sèn otabä sablinggoel; manabi djhåoe bädä sè ghän 5 sèn, tello binggoel kentos saitji. Sarrèna è sa-dhisa ghellä' tadä' somor polè sè aèngnga tabär, dhäddhi somèlèa djhoewälänna aèng ghellä' larang, mastè padjoe saos. Mongghoe ka rèng sè ta' kowat mellè, para' sadhädjä'ä padä njello' aèng songaj, nalékana sorotta aèng (ta' assèn) (1). Anangèng saamponna bädä aèng kompa (molaè taon Bäländhä 1911) rèng-orèng sè njello' aèngnga somor Kodjhoer ghellä' pas ta' rammè.

Ra-kèra sareng pokol 5 lagghoe kaoelä ampon napa' ka fabbrik boedjä è Kaléanget. È fabbrik sareng è lorong angghädijä bännja' dhämar èlèktrissa, tèra'na tar-kataran kantos kadhi sèjangnga. Fabbrik boedjä angghäpanèka kaaghoenganna Naghärä.

Saamponna kaoelä napa' ka tanggä' (2), pas dhoeli mellè kartjis kapal kellas II däri Kaléanget ka Panarokan fo. 70. Saamponna ladjhoe ongghä ka kapal *Caroline* anäi'na M. S. sè aladjär tjar-kantjèr däri Kaléanget ka Panarokan. Orèng sè nompä'a kapal angghäpanèka ta' mabi njampan dhimèn, sabäb kapalla nalpè' ka ebbroek (3).

Èkala' pandä'na tjarèta, kapal sè ètompä' kaoelä ghellä' ra-kèra pokol 12 bheddhoek, ampon napa' ka palabbhoeän Panarokan. Èangghädijä bännja' sampan sèwä'än ngambä'i rèng-orèng sè toron; polè bädä sampanna M. S. dhibi' (sampan radjä) dädöewä', èngghi ngambä' rèng-orèng sè torona djhoeghän, tapè ta' mabi sèwä. Dhinèng rèng-orèng sè nompä' sampan sèwä'än bhoeroe mastè padä ngongkos ghän 5 sènan (4). Padätengnga pan-sampan ghellä' mabi mowa' rèng-orèng sè noro'a bhäligghä *Caroline*.

Saongghäna ka dhärä' kaoelä pas terros ka settatsioen S.S. Panarokan, nompä'a seppoer sè mangkata ka Djember pokol satengnga sèttong.

(1) Songaj angghäpanèka manabi aèng (tasè') sorong, aèngnga radjä nangèng attjèn; manabi aèng tasè' asat, aèngnga kènè' nangèng tabär.

(2) Tanggä' panèka bhäbhängo kennengnganna bhändhär. Dhinèng otja' „tanggä'" panèka rassa kaoelä asalla däri otja' Maladjoe „tangga."

(3) Broek panèka ollè dhäddhi asalla däri otja' Bäländhä „brug'", artèna: ghälädhäk.

(4) Manabi orèng bännja' sarengnga tor bännja' bän-ghibänna, ponapa polè asareng bibinè'an, rassa kaoelä asaeän nebbhäs sampan sèttong; tebbhäsanna 4 itji otabä sasoko.

Ta' katjatora landjäng, seppoer sè ètompä' kaelä däri Panarokan 5,42 M (1); pokol 2.56 napa' ka settatsijoen Bändäwäsa 253,40 M, amboe sakeddjhä', pas adjhālän polè dā' lao'.

Katjatora è kangan katjerra djhālänna seppoer ghellä' molaè däri Panarokan kantos ka Bändäwäsa possa' sareng tamennan tebbhoe, marghä è karèsidènan Bhäsokè (laènna afd. Djember, è afdèling panèka bännja' tamennanna bhākona) bännja' fabbrik ghoeläna.

Èkala' lekkassa tjarèta, seppoer sè ètompä' kaelä ghellä' ampon napa' ka settatsijoen Djember 112 M pokol satenguga ennem lerres. (2)

Samangkèn kaelä matora bhäb kabädjä'änua orèng sè enneng è karèsidènan Bhäsokè. Prandhinèng orèng Bhoemèna è karèsidènan Bhäsokè panèka, laènna è afd. Bánjowangè, para' sadhädjä'ä bhängsa Madhoerä; ra-kèra kantos bädä 4/5 na rèng Bhoemèna sadhädjä (5).

Pangèra kaelä è karèsidènan Bhäsokè so'è abit so'è bännja' rèng Madhoeräna; bit-abit ollè dhäddhi pas èkennengugè rèng Madhoerä sadhädjä, sabäb:

1. Orèng sè èboewä' kapal Caroline sareng o-parao däri Madhoerä, sè lar-kalèr ka palabbhoeän è karèsidènan Bhäsokè, rata-ratana abännja'an dā' lao'na, tor bännja' sè pas tanet.

2. Seppoer (däri Sorabhädjä) saamponna maso' ka karèsidènan Bhäsokè, rèng sè nompä' abännja'an bhängsa Madhoeräna;

3. ponapa polè rèng-orèng Djhähä sè enneng è karèsidènan Bhäsokè kabännja'an padä tapaksa adjhär otja' Madhoerä.

BHÄB 3. DÄRI DJEMBER KA SORABHÄDJÄ.

È nalèka arè Kemmès tangghäl 27 Juli 1911, saamponna kaelä marè mèt-amèt dā' ka para kantja sareng nal-kennalan, kaelä mangkat däri Djember, nompä' sneltrein sè mangkat pokol 9.38 lagghoe, èngghi panèka sneltrein sè matè ghän Sorbhädjä (4).

- (1) Angka angghäpanèka nerrangngaghi tènghhina tanana settatsijoen dār tasè.
- (2) Djember panèka molaè dhäddhi kotja afd. taon Bäländhä 1883.
- (3) È nalèka taon 1911 (Rgeeringsalmanak 1911) tjatja djiwäna è karèsidènan Bhäsokè bädä 41400; orèng Bhoemèna saos bädä 36993.
- (4) ongkossa seppoer kl. III däri Djember ka Sorabhädjä / 2,03.

Ta' katjatora bādāna è djhālān, bādja kèra pokol 11 saamponna sneltrein sè ètompā' kaoelā ghellā' ngongkorraghi halte Tanggoel pas lèbāt ètengnga sabā, djhāoe ka kampong; sè katèngal taḍā' laèn ka-djhābhāna tamennān paḍi sareng rebbhā. Panamenna paḍi èangghā-djā' tjè' bhidhāna sareng panamenna rèng Madhoerā, ta' asareng: bādā sè ampon anjè, bādā (paḍina) sè ghi' bhoeroe terbi'; la-mala bādā djhoeghān sè ghi' bhoeroe mandjhā'. Manabi noro' boekoe „Mittraning among tani", atorān panamenna paḍi kadhi sè è Tanggoel ghellā' korang saè.

Saamponna sneltrein lèbāt è songaj Bondojoedo (è bātes afd. Djember sareng afd. Loemadjang), ta' abit saponapa pas amboe è halte Djatiroto. Mongghing lao'na djhālānna seppoer abāk djhāoe kaoelā nèngalè fabbrik ghoelā „Djatiroto", èngghi panèka fabrik ghoelā sè djā'-radjā'an kadhibi' è tana Djhābā. È bārā'-ḍādjāna fabrik ghellā', semma' ka djhālānna seppoer bānna' bengko ghentèng adhārāp, èngghi panèka bengkona parā pongghābhāna sè bhāngsa Erropa. Ko-bengko bhoeroe paḍā apangghoeng sadhādja, sabāb hāwāna tana èangghādijā korang saè, marghā sè kabānna'an bekkas rabā. Mèlana èangghādijā bānna' rèng sè sakè' panas sareng ghoemèghil. È settatsijoen kaoelā nèngalè li-koli sè aporoan sareng sè akorèngan, marghā orèng èangghādijā manabi loka sakonè' saos, mangka pas ta' dhoeli ètambhāi, tanto lokana bhoeroe ghāmpang dhādhi poro.

Ta' saponapa abiddhā sneltrein ghellā' pas mangkat polè ḍā' bārā'. Pokol 12.54 pas amboe è settatsijoen Prabālinggā (Bhānger). È settatsijoen angghādijā bādā kantja kaoelā kaḍoewā, morèd Kweekschool, sè lakar ngambā' kaoelā, èngghi panèka: R. Ahmad Wangsa-siwaja sareng M. Abdoelwahab Wignjasastra. Sè kaḍoewā angghāpanèka paḍā ngèras manapa' „samma" Ghoeroe Madhoerā, sareng Ghoeroe Maladjhoe (M. Wignjasastra sareng R. Prijadipoera) polè rēd-morèd Madhoerā è Kweekschool.

Pokol 12.44 sneltrein pas mangkat polè djhoedjhoek ḍā' bārā'. Ta' saponapa abiddhā, saamponna lèbāt settatsijoen Pasoeroean, seppoer ladjhoe lèbāt ètengnga sabā. È kangan katjèrra djhālānna seppoer terros ḍā' bārā'aghi bānna' perrèng epamandjheng ètengnga sabā, èkontjo'na èka-rèngka abhāngon patarangan, èngghi panèka manabi kaoelā ta' hēlap: èbhādhi palēboenanna mano'.

PADJHALANAN.

2

Èkala' lekkassa tjarèta, sneltrein ghellä' ampon napa' ka Porong. Èang-ghäðijä bännja' orèng toron tor pas ngallè ka seppoer sè terros ka Tarik.

Manabi orèng dñari Pasoeroewan tabä dñari djhoeng tëmoran èntara ka Madijoen, Solo, Djoekdjä sareng naghärä ka bärä'na, tor mellè kartjis terros, mastè ngallè seppoer è settatsijoen ghellä', pas ngènep è Modjokerto otabä è Djoeembäng. Sarrèna kaelä ta' mellè kartjis terros, nèng mellè kartjis ghän Sorabhädjä, dhäddhi è settatsijoen ghellä' kaelä' ta' ngallè seppoer, terros ka Sorabhädjä kottä. Dhinèng pangambri kaelä:

1. è Modjokerto tabä è Djhoembäng kaelä kabatèr tako' ta' mangghi losmèn Djhäbä tabä Tjèna, sè bhäddhi pangèneppan kadhi è Sorabhädjä.

2. kaelä terro ngal-nèngalana kabäðä'anna kottä Sorabhädjä, sè abäk bälättra, karana somèlèa kaelä ampon onèng napa', tapè arassa ghi' tjè' ta' sampornana.

Katjatora saamponna sneltrein ampon napa' ka settatsijoen Sorabhädjä kottä, (pokol 3.12); sadhäðjäna rèng sè nompa' pas paðä toron. Kaelä pas nompa' rata radjä ètarèk djhärän Persi rakèt ðoewä asareng Tjèna tokang ngambä'na tamojja losmèn (hotèl), djhoedjhoek ka hotèl „*Tian An Kie*” è Tjanfé'an. Rata radjä sè ètompä' kaelä bhoeroe ta' mabi èsèwä, sabäb padjhät andi'na hotèl, èghäbäj pangambä'anna tamojja.

Sanapa'na ka hotèl ghellä', kaelä pas èpalarès ka pangghoengnga, djhoedjhoek ka pangkèng sè bhäddhi èpangèneppana. Antara saparapat eddhäm abiddhä kaelä pas kaðätengngan Tjèna kasorang kowasana hotèl, njaðettè njama, asal sareng kennengngan sè èdjhoedjhoeghänä kaelä. Samarèna kaelä pas èsoro nèken èðälem boekoena (1). Saamponna nèken, kaelä pas abälä ka Tjèna kowasa ghellä', djhä' kaelä sè mangkata ka Bätawi kalagghoeänna nompa'a sneltrein pokol 6.24, tor mènta sadijä'an rata.

Saondhoerrä Tjèna kowasa ghellä' kaelä pas nèngalè kartjissa hotèl. Tolèsanna kartjis bhoeroe nerrangngaghi:

1. njamana sareng kennenganna hotèl,
2. nomerra telefoon (tèlèppon): 109,
3. sèwana pondhoeghän samalem f 1.— (sadjhämpel) rèng sorang,
4. dhäng-onðhängnga, ènggi panèka parkara ambä'an rata kadhi

(1) Bhäb panèka padjhät kawäðjibhännèpon sadhäðjäna hotèl.

sè ampon èterrangngaghi, djhä' rang-sorangnga orèng sè ngènep padä ollè kopi powan partjoma ghi' agghoe lem-malem. Dhäddhi nasè' ta' ollè däri hotèl, kodhoe mellè dhibi'.

Laèn däri sè kasebbhoet, ètolèsan saladjä'änna kartjis nerrangngaghi bärnana nasè' djhoeko' sè èdjhoewäl. èngghi panèka la' ola'an Tjèna sareng Djhäbä; bädä djhoeghän sèttong döewä' ola'an tjara Bäländhäna.

Pramèla orèng sè ngènep è hotèl angghädijä ta' malarat mellè tateddhän; ponapa polè kèngèng aro-soro ka djongossa hotèl saparlona.

Rè-marè lessò kaoelä pas län-djhälänan ngèras njarè bengkona kantja kaoelä, sè anjama M. Asma'oen, Ghoeroe-bhännto Kaliondo, Sorabhädjä. Kaoelä sè län-djhälänan bhoeroe ta' adjhällän soko, tapè nompä' döekar, njèwa f 0,60 saeddjhäm. Saamponna ollè 5/4 eddjhäm sè lèng-lènglèngan pas mangghi orèng sè nodhoei bengkona Asma'oen ghellä'. Samarèna madjär sèwäna döekar, kaoelä pas èadjhäk län-djhälänan sareng Asma'oen, lèbät diadjä'änna sakola'an B. A. S. (Burgerlijke Avondsschool). Sakola'an bhoeroe kaangghoej ka sadhädjäna bhängsa, sè enneng è tana Hindija Nederland, tor tjoma mokka' lem-malem saos. Rød-morètta ghi' lagghoena bännja' sè sambi apangghäbäj, è ko-toko otabä è tor-kantor laènna. È nalèka angghäpanèka kaoelä nèngalè rød-morètta padä teppa'na adjhär; sadhädjäna padä apangangghoej tjara Bäländhä.

Saamponna lèbät è sakola'an ghellä', kaoelä pas èadjhäk nèngalè tètontsatèleng (*tentoonstelling*) è lon-alon sareng Asma'oen. Sanapa'na ka *tentoonstelling* kaoelä pas padä mellè kartjis ghän saitji. Dä'-adä'na Asma'oen ugadjhäk maso' ka kennengnganna messin panjerrotanna nanas talè, ghädhebbhoeng, seppet sareng èn-laènna. Èangghädijä bännja' pakakas panjerrotan padä däri bessè, tor padä adjhällän dhibi', èngghi panèka padä èpadjhällän sareng messin sèttong. Didä-lemmanna labäng sè èdjhoedjhoeghi kaoelä ghellä', sè èpèngghir katjèr èkennengngè orèng njerrot ghädhebbhoeng èkala' lènjèngnga (1). Ghädhebbhoeng sè èserrot bhoeroe djhäng-landjhäng; ollèna lènjèngnga èngghi djhäng-landjhäng djhoeghän tor sar-ghäsar. Dhinèng ghädhebbhoeng sè èserrota angghäpanèka dä'-adä'na koutjo'na èmaso'aghi ka rodä panjerrotanna, rodäna pas èpèddhel orèng kantos pènet. Amarghä angghäpanèka ghädhebbhoengnga pas èghilis tor èpadjhällän sareng

(1) karabä', tjara Madhoerä Bärä'.

rođāna. Ghādhebbhoeng sè ampon marè èghilis (sè lebāt đāri rođāna) pas karè lènjèngnga malolo.

Kaoelā atanja ka orèng sè njerrot: njama sareng asalla (kennengnganna) ghādhebbhoeng sè èserrot ghellā'. Orèng sè ètanjaè abālā, djhā' ghādhebbhoeng angghāpanēka ghādhebbhoengnga „ghedđhāng bennang”; bādhalān đāri tana Prijangan; tapè asalla ongghoe đāri polo Celebes (Sèlèbes).

Lerres èađā'na panjerrotan ghellā' kaoelā nèngalè panjerrotanna ghādhebbhoeng sareng nanas, bhāngonua kadhi sè ghellā', tapè ta' ambhoe poter orèng, apèddhel dhibi'. Dhāddhi rèng sè njerrot tjokop kasorang, sabāb nèng njaman masang sareng nadjhā' bisaos.

Mongghing kananna panjerrotan bhoeroe, abāk djhāoe, bāđā messin radjā adjoerget, kadhi seppoer, èghāribbhoeng orèng bānna'; kaoelā sareng M. Asma'oen pas pađā njandher kaangghāđijā. Prandhi-nèng messin bhoeroe èngghi panjerrotanna nanas talè djhoeghān, tapè tjē' bhidhāna sareng sè ampon ètèngalè kaoelā ghellā', sabāb nanas sè èserrot ta' ambhoe tegghoe'. Èkontjo' saladjā'anna messin ghellā' bāđā rođā abāk bhengghāng đāri messinna; rođā bhoeroe masang ebbān (sabbhoe') kolè' adjhāđjhār, maso' kađālem messinna, pas terros ka kontjo' saladjā'anna. Nanas sè bhāđhi èserrota èdjhāđjhār ètas ebbān lerres èantarana messin sareng rođā ghellā', pas adjhālān èghibb ebbāna, maso' kađālem messin. Ghi' bhoeroe napa' kađālem, nanas ghellā' pas amonjè „gāressan", marghā kèngèng èghilis rođā panjerrotanna. Sakeddjhā' agghi' pas kəlowar ka kontjo' saladjā'anna, ladjhoe èkala' sareng orèng sè ngambā' èangghāđijā. Dhinèng nanas sè ètolong orèng bhoeroe ampon karè lènjèngnga malolo tor tjē' bhersèna. Orèng sè nèngalè pađā mengnga'.

Kaoelā sareng Asma'oen pas èntar nèngalè panjerrotanna seppet è laèn kennengngan. Èangghāđijā kaoelā nèngalè lè-ollèanna seppet sè èserrot bhersè nèng karè saboe'na, tađā' tjekka'na bhoē'-arbhoe'na sakalè. Lè ollèanna saboe' angghāpanēka bāđā sè ampon dhāddhi bhā-rāng, opama: tampar sao (1), sèk-kosèkka soko sareng èn-laènna. Dhinèng bhāđhiāna tampar bhoeroe tjē' saèna, tèngalanna lonjo kadhi tampar nanas. Ponapa polè bhāđhiāna sèk-kosèkka soko ghellā' sakalangkong saè tor alos; tèngalanna đāri djhāoea dhi-kadhiā bāboet sè kasar, marghā tjora'na èpana-bārna; bāđā sè mèra

(1) Tampar sao = tampar parao; sao = saoe Mal. = djhāngkar.

towa akembhâng miera ngodâ, bädä djhoeghân sê akembhâng bhoeroe sareng ên-laenna.

Èeddbi'anna panjerrotanna seppet ghellä' bädä messin pangoser-ranna kapo. Ollèna kaponä tje' alossa, taqä' kèmpella nè'-sakonè'a. Nèngalè kabhângkètanna rèng-orèng pènter sê paqä mangghi messin panjerrotan bhoeroe, atè kaoelä ta' ghellem marè mengnga', sarta ta' pegghä' apèkkèr: „Bhä' bilä tang bhängsa sê ngennèng ro'-noro' ngangghoej messin djärèja; andi' kebbhoen nanas dhibi', kebbhoen gheddhäng dhibi' bän ên-laenna. Aghäbäj pakakas dhibi', adhähgähg dhibi' abhäreng bän bhängsa-bhängsa laenna.

Saamponna kaoelä sareng Asma'oen pas èntar ka kennengnganna orèng, sê abhädhi räng-bhäräng. Dä'-adä'na kaoelä nèngalè rèng abhädhi topi perrèng amatjem-matjem. Èangghädijä bädä orèng sê lakona nèng njébä' perrèng èpapès-tèpès. Lè ollèanna pas èalosè bi' orèng laèn. Dhinèng ollèna topina kaètong los-alos sarta tje' saèna djhoeghân.

Kaoelä sareng Asma'oen pas ngallè ka laèn kennengngan, nèngalè rèng bibinè' atennon bhäräng atjem-matjem, opama: kimhak, songkèt sareng ên laenna. Lè-ollèanna paqä è-saè. Dhinèng orèng sê atennon bhoeroe manabi kaoelä ta' hèlap, bhängsa Djhäbä Ghersè'.

È kennengngan laèn kaoelä nèngalè rèng abhädhi tèker pandän, saleppè perrèng sareng ên-laenna. Bhädhiänva saleppè perrèng bhoeroe tje' alossa, tor saè bhängon sareng robäna, têngalanna dhi-kadhiä saleppè sowan. Dhinèng orèng sê abhädhi saleppè perrèng ghellä' bhängsa Soendä, èngghi panèka orèng dāri afdéling Tasi'malaja. Saleppè bädhālän Tasi'malaja panèka padjhät kalonta saèna.

Saamponna bälättra sê ngal nèngalè èangghädijä, kaoelä sareng Asma'oen pas ngallè polè ka laèn kennengngan, nèngalè rèng-orèng boeta, sê paqä alalakon, èngghi panèka abhädhi räng-bhäräng dāri perrèng sareng mandjhälin amatj m-matjem. Palalakonna rèng-orèng boeta bhoeroe paqä sareng palalakonna rèng sê la'-mella', taqä' ghoeeghoe'na sakalè. Dhinèng ollèna bhäräng ghähäbäjänna èngghi panèka: pasapo rebbhä, bädähäna wäng-boewänganna dhäloebäng, koper mandjhälin, paroko'an sareng ên-laenna paqä kaètong los-alos tor saè; bhängonna èngghi è-saè djhoeghân. Orèng boeta sê onèng alalakon (aghähäbäjän) tjara panèka ampon tanto sê neddhä' ta' ambhoe abhoeroe maèn dhimèn. Mandhä'ä radjäna ghändjhäränna

orèng sè poron djhär-ngadjhäri orèng boeta, kantos èlangnga panèngalla kèngèng ènjamaè bädä ghäghäntènna. Sè kappra orèng boeta panèka abhoeroe maèn mèlong labüngnga orèng. Nangèng manabi pènter báj-ghäbäjän, insja Allah èraksa temmo Pangèran lopot dări ngemmès, salandjhängnga rep-ngarep bellässa orèng laèn. Manabi abä'na ampon towa, ta' kellar abhoeroe maèn polè, namong ellan ghoemantong dā' ka kaasèanna sana'na bhisaos, manabi andi' sana'. Manabi bhoenten, ghi' odi'na ampon mellassaghi, pamatèna tadā' negghoe'. Pramèla moghä-moghä bädä'ä è Madhoerä sè kasokan ngastèjarraghi kasalameltanna tan-tarètan sè padä èghändjhär boeta, labèr bhätèn, leppas dări ngemmès, kowat njarè teddä dhibi', ta' èdhellip sadhdjä nè'mat, ta' arassa melassaghi sè èlang panèngalla.

Samarèna nèngalè rèng-orèng boeta ghellä' kaoelä sareng Asma'oën pas padä kalowar dări keunengngan tentoonstelling ghellä', ladjhoe terros län-djhälänan èdalem kotta. Sarrèna è nalèka angghäpanèka ampon malem (lèbät pokol 10, mälana è salandjhängnga lorong sè èlèbädhi kaoelä ampon seppè, sabäb ko-toko ampon padä èèntep. Ta' katjatora bädäna è djhälän, kaoelä pas abäli ka hotèl, Asma'oën terros palèman. Seppè ator kaoelä, nangèng seppèna naghärä radjä, dhäddhi ta' kèngèng bhändhingngaghi sareng seppèna naghärä kènè'. Lerres tja'otja'anna orèng Sorabhädjä panèka kotta sè tjè' rammèna, èangghädijä naghäräna dhäghäng. È salandjhängnga lorong, manabi bännè toko, èngghi bäroeng. Toko otabä bäroeng angghäpanèka atjet-lettjet, kadhi sè ghäntè sellek. Ghi' sèjangnga kosong, dōkar, oto, sapèdä ghäntè sellor; pè-topèan, karènèng, dotdot, tjettarra tjamboek sareng sowarana orèng kadhi sè arebbhoe' djhoettjong ghäntè rebbhoe' sè amonjèa kaaqä', kaqhäng pas asareng sakalèan, kantos kopèng kadhi sè leddhoe'ä. Rèng adjhälän ta' kèngèng lè-toleän bit-abit; njèsè ka kangan tabhentora ka motor, njèngla ka katjèr èterraka dōkar. Rèng-orèng dhäghäng rangrang sè adjhälän der-bhendèr, ngènding bisaos, njor-ngènjor, alèssa kerso', matana njoreng katara djhä' pèkkèrranna possa'. Bäländhä, Madhoerä, Djhäbä, Maladjoe, Tjèna, 'Arab, pandjoeridhän, mattroes, koli, rèng soghi abbäboer, neng-è lorong patang èsèk. Neng-è songaj — kali Maas — sareng èn-laènna — parao, sakotji, tjonèja, settoembergas ondhoer däteng tadä' pegghä'na, boewädhänna rat-sarat, bibirrä paraona masè tjap-ngantjapa aèng. Palabbhoeän Sorabhädjä mangkèn èparadjä, èpasat, èpadälem,

marghà palabbhoeän sè dthingèn korang saèna, pal-kapal alabbhoe ètengnga, abälessatan ta' atoran. Manabi palabbhoeän sè anjar panèka ampon marè, sadhädjä kapal pas kèngèng alabbhoe' mèpèt palèstèranna (palabbhoeän). Bliä' sadjän kadhi ponapa saèna talata èangghädijä!

Toko radjä kènè', kantor dhäghäng, è salandjhängnga djälän sella' ta' nemmo panjellatan, bädä toko sè kantos tapossa' dthingèn sareng bhäräng, kantos sè andi' kapaksa adhäsarraghi sabägiän däri bhärängnga bhoeroe èadä'änna tokona. Bengko èpèngghir lorong sasat tadä' sama sakalè. Njarèa tjompo' sè bädä pakaranganna dhäddhiä pè-tjopè' malarat sè mangghiä, opama bädä, manabi bännè fabbrik èngghi bingkèl.

Djoeghän mangkèna robäna ampon bännja' orèng dhäghäng sè ghi-soghi sè terro ako-bengkoa è kennengngan sè abäk soboeng, è bengko sè bädä pakarangan sareng boe-tomböeänna, sè semmo nambhän däri gärijoengnga orèng, däri rammèna rèng alalakon sareng èn-laènna, èngghi panèka è *Sorabhädjä Goebeng*.

Papalessiran è Sorabhädjä èngghi bädä djhoeghän, kadhi: Kebon Radja (Stadstuin), komèdi ghämbhär idoepp, rèstoran (boefèt) sareng èn-laènnèpon.

Dhingèna è Sorabhädjä panèka salandjhängnga bännja' panjakè', èngghi panèka sabelloenna bädä aèng kompa.

Kaoelä ta' matora nja'-bännja' parkara kotta Sorabhädjä, sabäb kotta radjä angghäpanèka semma' ka Madhoerä, rèng Madhoerä ghämpang djhä' apalessira kaangghädijä.

BHÄB 4.

DÄRI SORABHÄDJÄ KA MAOS.

Kalagghoeänna bädjä pokol satengnga ennem lagghoe (tangghäl 28 Juli 1911) kaoelä ampon mangkat ka settatsijoen èatterraghi rata-radjäna hotèl.

Sanapa'na kaoelä ka settatsijoen ghi' dem-ardeu, mar-dhëmar toro' djhälän sareng è settatsijoen ghi' ta' èpatè'è, djhoeghän ampon padä soem, marghà kala ka tjabhjäna arè, sè sadjän abit sadjän tèra'.

Pakartjisan seksek sareng orèng; sè mellèa kartjis ghântè rebbhoe' sè adjhoeloeäghiä pèssèna, ropa-ropana masè padä kabätèr amè' dhoengkap èdhina'äghi seppoer. Kaoelä ta' betta sè ngantosa bit-abit, pas noro' pato njellek kaadä'. Karana'a ollè kartjis, sè èlek-sellek orèng däri adä' däri boedi, kantos pè'-takèpè', djhä' sènga ta' ontong abä' masè peppè'a, ghipèng kadhi empèng. Kartjis Sorabhädjä — Weltevreden kabellina f 8,67.

Neng-è pèrron (pèr-ampèrra settatsijoen) ampon tjè' rammèna; koli seppoer, koli hotèl asèpsap, lar-kalèr sè aghibä koper, karandjhäng, dhoe'-bhoendhoe' sareng èn-laènna; koli bistèl rèpot sè njorok ghäroeabhäk bistèl, mandoerra ta' amboe sè ra'-èra'an, sowarana kadhi sè ma-bheddhä'ä djhäng-ghendjhänganna kopèng. Na'-kana' adjhoewäl roko', tjorèk, roeti, boekoe, korran sareng èn-laènna padä ra'-èra'an djhoeghän adjhädjhä'äghi wäl-djhoewällä, kadhâng neng-è tana, kadhâng ongghä ka karèta. Neng-è karèta ampon bännja' orèng, sabännè ampon todjoe' sèghek, sabännè ghi' pa'-mateppa' bän-ghibäuna. Orèng sè padä nompa'a seppoer ghi' bännja' sè neng-enneng èbäbä: Baländhä, Tjèna, 'Arab, Maladjoe, Djhäbä sareng èn-laènnèpon. Sabännè ghi' hosó' sè atjatja bän lä-bhällä otahä sobäddhä sè ngater, sapalè bädä sè asasalaman, neng-è eddhi'na labäng bädä njonja wa-towa aghelloe' ana'na sambi nangès, ana'na angghápanèka sarädäoe palèmana ka Tjimahi.

So'è abit so'è tèra', dhämar è settatsijoen karè sèttong döewä', sèpsappa orèng ollè korang; orèng sè ampon ongghä bännja' sè ngongol è tjandiläna seppoer, matotoka sè atjatja; sè nemmonè èbäbä tjètakka adängngal kadhi rèng alanggä. Ta' abit lontjèng döe kalè, ngaranang, angengngen è pèrron. Rèng-orèng sè nompa'a sal-ghisol sè ongghä, bädä sè atabi'an, asasalaman ghälloe; Dhä-Bäländhä bädä sè ghântè ghellöe'. È eddhi'án kaoelä, èadä' boedi, rammè rèng tja'-ngotja': „salam boelä ka ramana", „ngatorè bhäktè ka paman", pabhädjheng bä'na sè asakola" „èngghi mandhär dhoeliä bäräs", „sènga" „todjoe' ko'ijä, neng-èdhoe-paddhoe", „sabä' èbäbä", „ko'imma pèssèna, kanto, bä, ghässa'an, ma'anna dhoengkap mangkat", „kanna' soso'na", ...

Pokol 6.24 lontjèng amonjè tello kalè, pè topèanna kondèktoer bän Sèp amonjè sakalèan èbäng; marè tjoewingan seppoer pas aghoeli ghän sakonè', adjhällän on-laonan, sadjån abit sadjån ghäntjang; rèng-orèng sè ngater è settatsijoen bännja' sè bä'-kobä'än bän tanangna,

sattanangnga, topina bân en-laenna, neng-è seppoer bânna' sè ngongol kalowaranna tjančilä, malessè kobä'na orèng sè èhåbå.

È län-djhålään molaè dâri settatsijoen Sorabhådjä kantos ka Modjokerto, ponapa polè è kotta Sorabhådjä kaelä segghoet mèrèng patjatjana rèng Madhoerå, marghä è karèsidènan (sè nja'-bânna'an è afdéling) Sorabhådjä bânna' rèng Madhoeråna (1), anangèng molaè dâri Modjokerto pas ta' mèrèng sakalè, sabåb ampon tadä' rèng Madhoerå sè ennèng èangghådijå, sè kapèrèng tjoma otja' Djhåbå, asella'an otja' Maladjoe to'-malto'.

Pokol 8.8 sneltrein ghellå' napa' ka kotta Djoembang, pas terros ka kotta Ngandjoe' 56 M, Madioen 65 M, sareng Sragèn (Modjosragèn). Katjatora saamponna pokol satengnga 12 bhedðhoek, sneltrein ghellå' pas lèbåt ètas ghålådðhåc sè tjè' landjhångnga (ghålådðhåc Djoeroeg), èngghi panèka ghålådðhågghå songaj Solo. Songaj (Bengngawan) Solo panèka songaj sè djå'-radjå'an è tana Djhåbå; olona dâri ghoenong Kidoel, amowara è sellat Madhoerå. È nalèka angghåpanèka aèngnga songaj ghellå' kalerressan tjè' kènè'na, sè bådä aèngnga nèng ènga'-tengnga'anna, ra-kèra sapartellonna lèbårrå. Teppa'na kaelä lèbåt èattasanna songaj bhoeroe noddjhoenè bådä rèng bibinè' entas lèr-kèlèran, è bålíkatta padä bådä karandjhångnga, ètalè'è embhånan ka lè'èrra; (kadhi rèng ngembhån na'-kana', sakèng sè èombhån èsabå' è bålíkatta). Sampèr kalambhina padä tjelleng, padjhålånna padä semmo dâ'-ngendå'; lèr-kèlèran neng-è aèng, sarta padä njèngtjèng sampèr, jot-njalèjot noro' bhiloegghå orèng sè dâ'-adä'. Sakedðhåghån kaelä ènga' ka kafila (2) neng-è saghårä bødðhi.

Ollè dhåddhi rèng-orèng angghåpanèka bhoeroe palèman dâri pasar, karandjhångnga masè ampon kosong kaabhhi. Robåna orèng èghåka'tjå ta' ahli on-njo'on kadhi rèng-orèng è Madhoerå. Mandhå'å mengnga'na opama rèng-orèng bhoeroe nèngalè rèng Madhoerå njo'-on kopè ta' èteggheoi (atatèngghennan).

Ra-kèra padjhålånna 3 mennèt dâri ghålådðhåc ghellå', sneltrein pas amboe è settatsijoen Sorakarta (Solo) Djèrès lerres pokol 11. 49. Paamboena sneltrein èangghådijå nèng 6 mennèt, pas adjhålään polè

(1) È karèsidènan Pasoeroewan èngghi bânna' rèng Madhoeråna djhoeghån.

(2) Kafila = sodhåghår sè lèr-kèlèran è saghårä bødðhi, bijasana aghibå onta bi'-dhibi'.

sakeddjhä', djhoedjhoek ka settatsijoen Soerakarta-overgang (Solo — Balapan.)

È bärä'-dädjäna settatsijoen (S.S.) bhoeroe bädä settatsijoen N.I.S. (Nederlandsch Indisch Spoorweg Maatschappij) kor-pongkoran sareng settatsijoen S.S. (Staats Spoorweg). Seppoer N.I.S. panëka seppoer sè momolan è tana Djhäbä (Hindija Nederland); djhälänna dä' dädjä ka Samarang. Djhälänna seppoer N.I.S. angghäpanëka èbhädhì molaè taon 1862. Tja'na orèng, nalëka abhädhi djhälänna seppoer angghäpanëka, sè molaè alandoe' tana dä'-aqlä'na Goepennor Djindral *Mr. Baron Sloet van de Beele*.

Saamponna pokol 12 sneltrein ghellä' mangkat polè. Ta' katjatora bädäna è djhälän, ra-këra pokol satengnga doewä' ampon napa' ka settatsijoen Djoekdjä (Djoekdjäkarta). Settatsijoen Djoekdjä panëka radjä tor rammè. Sadhädjä settatsijoen sè ampon èlèbädhi kaoelä masè tadä' sè njapo'a ka radjä sareng rammèna ka settatsijoen Djoekdjä (1), sabäb èangghädijä tjampona pau-saponapan djhälänna seppoer sareng ettrèm, opama:

I. Däri tèmor 5 djhälän, èngghi panëka:

a. seppoer S.S. däri Solo,

b. seppoer N.I.S. däri Solo,

c. ettrèm däri Lempoejangan.

II. Däri bärä' (seppoer däri Bandoeng sareng Tjilatjap),

III. Däri bärä'-dädjä (ettrèm däri Magelang),

IV. Däri bärä'-lao' (ettrèm däri Brosot).

Sadhädjä settatsijoen seppoer sareng ettrèm ghellä' akompol: mèlana orèng sè onghhä toron èangghädijä tjè' rammèna. Toro' djhälän däri Sorabhädjä kantos ka karèsidènan Madijoen è kangan katjèrra seppoer sè katèngal kèngèng kotja' tjoma tebbhoe, tebbhoe malolo, sakowatta mata nèngalè. Dhäng-kadhäng èsellanè paði otabä tamennan palabidjhä. Tjè' sennengnga kaoelä nèngalè men-tamennan bhoeroe, padä loek-dhoeloe, dāoenna bhiroe ngennjem; èangghädijä tjè' morana aèng, sadhädjä sabä tegghäl sè pan-saponapan èboe bhāoe, padä bännè tadhä odjhän, aèng odi' sadhädjä, tjè' komettjerra neng-è atè sè andi'ā adjhi, kadhi dhoengngèng konana, onèng ngallè sombher, ngallè ghoenong sareng songaj däri angghädijä ka Madhoerä.

(1) È Djoekdjä panëka settatsijoenna dādoewä':

Toegoe (S.V.) panëka sè rammè, sareng Lampongan.

Nèngalè morana alam è tana Djhãbã, aèng bãnnja', tana landhoe, tja'-otja'an bighi èboewäng sarombãna, tomboe, sakeddhãghãn atè mangka' ka paparèngnga Pangèran, aponapa Madhoerã me' èkabãl-loennaghi. Nangèng mangka' bhoeroe aobhã dhãddhi panjo'on: moghã-moghã bhängsa kaoelã onènga, sarta kellara alako tanana; tor mandhãr bãdã'ã ghãghãntèn kabelläsanna Pangèran sè langkong otama.

Dhãng-kadhãng sneltrein lor-njellor è alas djhätè kantos pansaponapan mennèt. Alas djhätè panèka katonna ka'-bhoengka'anna kadhi sè ampon padã matè, sabãb rang-rangrang dãoenna, dã-bãdãna ampon kerrèng, bhoengkana kadhi sè padã kerrèng sadhãdjã. Tamenanna tjè' katarana djhã' èator èpasaè, djhãdjhãrãna ros-loros, ella'na dã-padã.

È karèsidènan Soerakarta sareng Djoekdjakarta sè katèngal laènna tebbhoe, tamennan bhãko; è pong-kampong, semmo djhãoe ka djhãlãna seppoer, è ko-sokona ghoenong aèboeän bhoengkana njèjor, tèngghi mandhãp, ana-bãrna, boewãna bhã'-lebbhã'.

Neug-è atè akarennjet: mandhã'ã sennenguga rèng-orèng dlinna', tanana tjè' lendhãna (landhoe, ta' patè malarat lalakonna), kabbbhi tanemman dhãddhi. Nangèng ollè dhãddhi karennet panèka kalèro, sabãb kaoelã nèngalè ko-bengko sè katon ka seppoer, padã nè'-kènè', ta' patè karabãt, ata'na ampon tjè' sedqhengnga djhã' èghãntèana, tabingnga ollè dhãddhi lambã' onèng rassana èkorap sakalèan. Dhãng-kadhãng è pakaranganna ko-bengko bhoeroe bãdã na'-kana'na ènmaènan; na'-kana' panèka sè kabãnnja'an ding-pendiug, laj-olajen, kolè'na kadhi lèrèngan, tèngalla semmo lãk-bhoelãk. Orèng sè katènga, ka seppoer olatta bãnnja' sè sorem, tor messom; nèngalè kabãdã'ãnnal korossa, kerrèngnga kolè'na, salsalla angghoejjã—étas seppoer èngghi katèngal djhoeghãn bhãb panèka—masè ta' maghi manabi rèng-orèng angghãpanèka padã'ã po-mampo. Kadhi ponapa kabãdã'ãna sè salerressa kaoelã bhoedhoe.

È settatsijoen Soerakarta sareng Djoekdjakarta pangangghoejjã orèng Bhoemèna atjem-matjem, bãdã sè tjara Bãlãndhá, bãdã djhoeghãn sè akalambhiãn tjèng-njèttjèng tjara kona, akerrèsan dãoenan, bãbinè'-anna akalambhiãn tebbã' ret-serret. tapè ta' apanètè', èdãlemmauna kalambhi bhoeroe ngangghoej kembhen. Asèsèk lakè' binè' ropana masè ghi' kappra, karaboe djã-radjä èngghi ghi' kappra djhoeghãn. Lalakè'anna ghi' bãnnja' sè aoboe oboe'; naddjhãn sè ta' aoboe manabi

aodheng ghi' bännja' sè épasangè pentolan. Ngongodädhänna bännja' sè ta' aodhengngan, oboe'na épolka tjara Bäländhä; sabännè bädä sè ghi' aoboe oboe', sarta asorojan; oboe'na épèntè pas épelko' kaattas, kontjo'na étaléaghi ka sorojja. (Tjara Djhäbäna: kadal-mènek = kad- qhāl naè'). Bhätang otabä dhek-dheggähä bäbinè'anna, ponapa polè è kottana, bännja' sè tük-sentèk è-saè.

Djika ètarèk sapè kadhi è Madhoerä, è Djhäbä tengnga kaoelä ta' nëngalè. Èghäka'ijä djikarra nè'-kènè', bädä doe partellonna djika Madhoerä, rojlana dhäp mandhäp, ata'na biðhik épamalengkong, ètarèk djhärän.

Nalèka pokol 1.45 sneltrein sè ètompa' kaoelä ghellä' pas adjhālän polè djhoedjhoek dä' bärä'-lao'. ngalébädhi kotta Wates, Koetoardjo, Keboemèn sareng Karanganjar.

Saamponna lèbät däri Karanganjar, kaoelä pas arassa tjè' sossana, marghä ampon para' ka Maos (matèna seppoer); karana kaoelä ta' onèng djhālänna sè njarèa pondhoeghän. Ontongnga kaoelä pas mangghi sareng orèng Sidoardjo, sè'ka Bätawia djhoeghän.

Sareng ampon pokol 4.1 sneltrein ghellä' pas amboe è halte Gombong nèng 5 mennèt, pas adjhālän polè terros dä' bärä'. Ra-kèra ghi' bhoeroe ollè 5 mennèt abiddhä sè adjhālän, rèng-orèng sakompolan kaoelä pas padä ngèntep tjandiläna seppoer (karèta). Sarrèna kaoelä ta' onèng ka parlonä, mèlana kaoelä pas atanja ka orèng sè ka Bätawia ghellä' aponapa lä-tjandilä bhoeroe ma' èèntep.

Saotta: „Èntep djhoeghän tjandiläna sampèjan angghäpanèka, ma' ta' kamaso'an aboe, sabäb seppoer panèka ampon para' maso'a ka trowongan (njono' kadälem ghoenong)!”

Amarghä angghäpanèka kaoelä pas dhoeli ngèntep tjandilä djhoeghän. Ta' saponapa abiddhä, èdälem seppoer pas petteng njakalèan, tjälèmot ta' nëngalè pa-ponapa, sarta kaoelä ladjhoe arassa semmo tapeggähä. Rèng-orèng èdälem karèta djhä'-sakeddjhä' bädä sè njorèk. Bädä rèng atanja ghäghellädhän: „Andhina ghoenong rèja pas rempa', bärämma marèna.” Bädä sè njambhidhi: „Apana sè èkasossa, djhä' rèng la ta' ambhoe ngalè lobäng rè, sarta tanto perna, sabäb bännja' bhärengnga.”

Katjatora karèta sè petteng ghellä' saamponna ra-kèra ollè 2—5 mennèt, pas tèra' njakalèan polè. Tja'na orèng, landjhängnga trowongan ghellä' 600 M.

Saamponna ka'owar dāri dālem ghoenong, rēng-orēng sakompolan kaoelā bānnja' nēngalē lobāngnga trowongan; tēngalanna tjē' pas-dhāna, marghā karēta sē ētompā' angghāpanēka nenḡ-ēdi-boēdi kadhibi'. Dhinēng lowarra trowongan ghellā' sarat nēng salollona seppoer.

Ta' saponapa abiddhā dāri angghāpanēka, sneltrein ghellā' pas lēbāt halte Idjoe; dhāddhi trowongan ghellā' nēng-ēantarana halte Gombong sareng Idjoe.

È nalēka angghāpanēka pas bādā orēng katello matabār kartjissa losmèn (hotèl) Djhābā è Maos, sabāb saamponna lēbāt halte Gombong, sneltrein ghellā' pas ta' boe-amboeān polē, ladjhoe amboe è (napa' ka) Maos.

Ta' katjatora bādāna è djhālān, sneltrein ampou napa' ka Maos; rēng-orēng sē nompā' pas paḍā toron sadhādjà. Kaoelā sasarengngan pas terros ka losmèn Djhābā, andi'na *Doelasim*.

Katjatora losmēnna *Doelasim* panēka ata' bhoenjok, tabing kēkēs. Pangkēng katēdoengan sareng èn-laēnna korang saē Ḍā'-aḍā'na atē kaoelā abāk ta' patē senneng ngēnep ēangghādijā, marghā bhoeroe marē enneng è losmèn sē saē (è Sorabhdjā) pas enneng è losmèn bhoeroe. Anangēng bit-abit pas bādā tambhāna, sabāb ēangghādijā bādā pardjādji kaḍoewā monḍhoek, ladjhoe paḍā njarmo tor pas tjē' labhāna ka kaoelā, ēngghi panēka R. M. Sosrowidjojo, opnemer Departement B. O. W. (Burgerlijke Openbare Werken) è Weltevreden, sareng R. Tarjono, klerk post Maos.

Kotṭa Maos panēka tjē' soboengnga, nēng rammē sareng rēng-orēng sē ngēnep è losmèn saos. Bānnja'na losmèn ēangghādijā bādā 11 kennengngan, adjhādjhār dāri aḷā'na settatsijoen ḍā' tēmor, ēngghi panēka :

3 kennengngan losmèn Bālāndhā,

1 kennengngan losmèn Tjēna,

7 kennengngan losmèn Djhābā.

Bādjarānna rēng sē ngēnep è losmèn ghellā' ta' paḍā, molaē dāri f 1, f 1, 50, f 2, 50, f 3, kantos f 4, 50. Hotèl Djhābāna kēngēng ēkotja'-aghi sadjhāmpellan kaabbhi, sabāb sē f 1, 50 nēng sakennengngan, ēngghi panēka è hotèl Djhābā sē è saēan kadhibi'.

BHĀB 5. DĀRI MAOS KA BĀTAWI.

Kalagghoeānna, arè Satto tangghāl 29 Juli 1911, saamponna pokol satengnga lèma' lagghoe, sadhādjà rèng-orèng sè ngènep è los-mèn sè èponḍhoeghi kaoelā ghellā', ampon paḍā djhāghā, tor ampon paḍā asanat sadhādjà sè mangkata.

Èkala' lekkassa tjarèta kaoelā sasarengngan ampon ongghā katas seppoer sè mangkata ka Bātawi pokol 6. 47.

Ra-kèra bhoeroe ollè saporapat eddhām seppoer sè mangkata, èngghi panèka saamponna lèbāt è halte Djeroecklegi, sneltrein ghellā' pas lèbāt ètengnga alas radjà. Molaè ḍāri angghādijā kaoelā pas ta' nèngalè pa-ponapa kadjhābhāna ka'-bhoengka'an radjà sareng bhoet-ombhoet.

Katjatora saamponna lèbāt ḍāri halte Kawoengantèn, èseddhi'ān kaoelā pas bādā rèng ra'-èra'an, abālā djhā' bādā rèng alontja' ḍāri tas seppoer lèbāt ètjanḍilāna retirade (pabhānjoan). Amarghā angghāpanèka rèng-orèng sakompolan kaoelā ghellā' pas paḍā aghāregghingan sambi ngongngang kalowaranna tjanḍilāna seppoer, nèngalè rèng sè alontja' ghellā'. Rèng-orèng sè pasdhā ka palontja'na orèng ghellā' abālā, djhā' salamet, ghāghhār mandjheng. Orèng sè alontja' ghellā' koli kontrak, sè èkèrèmmaghiā ka Deli (Soemattrā-Tèmor).

Saamponna napa' ka halte Gandroengmangoen, Conducteur (Conḍéktoer) seppoer ghellā' pas ngontallaghi sorat ka essèppa, sopadjā orèng kontrak sè alontja' ghellā' èreppottaghiā ka poelisi, njoppèr lekkasa èsarè.

Lerres pokol 7. 55 sneltrein pas amboe è halte Tjipari sakeddhā', pas adjhālān polè. Molaè ḍāri angghādijā sampè ka halte Meloewoeng, è kangan katjèrra djhālānna seppoer tadā' laèn sè katèngal kadjhābhā bhoengkana (alas) ghālāghās, tor è tana bānnja' aèngnga akadhiā rabā. Pokol 8. 27 sneltrein amboe sakeddhā' è settatsijoen Bhāndjhār, pas mangkat polè. Molaè ḍāri angghādijā terros ḍā' hārā'aghi è seppoer rammè rèng atjatja; kaoelā ta' ngartè sakalè ka patjatjana rèng-orèng angghāpanèka, tja'èpon bhāsa Soendā; ko-bengkona sadhādjà (laènna bengko ghedḍhoeng) paḍā pangghoeng pa'-mapa'. Dhinèng ghoenana ko-bengko ghellā' èpangghoeng, sopadjā èangghādijā è bākto malem ta' patèa tjellep ongghoe, marghā Prijangan panèka

tanana paghoenongan sadhādĵā, bāwāna sakalangkong tjellep, sareng sopadĵā è bhāroemana kèngènga èbā'-sabā'i kadjoe sareng èn-laènna.

Katjatora sneltrein saamponna napa' kaantarana halte Tjiawi sareng Tjipeundeuj (1), padĵälänna ajot-lèjotan, dhi-kadhiā padĵhälänna olar sè njalosso' è boe-romboena, marghā èangghādĵijā seppoer lor-njellor èantarana nong-ghoenong; ghāsèk djhoeghän lèbāt ghälādĵhāk landjhāng diattasanna tjora' sè tjè' dālemma.

Saamponna napa' kaantarana halte Lèlès sareng halte Ngagrèk (èseddhi'na ghoenong Haroeman) djhälänna seppoer so'è bānnja' goe'-lèggoe'na sarengngan nget bhāngèt, sarat ngalènglèngè ghoenong Haroeman. Amarghā angghāpanèka padĵhälänna seppoer saamponna napa' kaangghādĵijā pas rè-lèrè.

Èkala' lekkassa tjarèta, sneltrein ampon para' napa'a ka Bandoeng, ta-latana ampon katèngal. Lerres pokol 1. 27 amboe è settatsijoen Bandoeng 709 M. È settatsijoen angghādĵijā bānnja' orèng adĵhādĵhā'aghi djhādĵhoewällä, opama: koper mandĵhālin, tarompa, topi perrèng, tongket, samamboe, bhiris sareng èn-laènna, (padĵā bhādĵhiän Bandoeng sadhādĵā). Bhādĵhiänna rāng-bhārāng bhoeroe è-saè tor los-alos, marghā orèng Soendā panèka lakar pènter abhādĵhi rāng-bhārāng ghellä'.

Paanapanna èka'dĵijā tjè' bhidhāna sareng paanapan sè ètèngalè kaelä bā'āri'. Orèngnga padĵā rās-bārās, nar-bhinar, angghoejĵā pèndĵā abārna, lalakè'anna maskè pardĵādĵina sè kappra asarong. Sanaddĵhān sarongnga ampon ngèbhir, nangèng salebbārā ghi' angèbhirān polè. Mèlana salebbār angghāpanèka katon bisaos; bādĵā sè aodheng, bādĵā djhoeghän sè asongko'. Bābinè'anna tjè' onèngnga njarè tot-patotanna tjora'na sarongnga bān kalambhina. Bānnja' sè asalèmpang pèndĵhoeng (sèjal), along-kalong maĵālĵioen, aghāghellāng emmas mandĵhālin saèrat otabā boengkol, ghoeli ennèngnga neng-è seppoer masè taĵā' sè èka-sèghoek; bānnja' tanĵhä-tanĵhäna djhā' orèng bhoemèna è Prijangan panèka amampoaan sareng orèng ka tèmorra. Kadĵhābhā angghāpanèka orèng tanèna èka'ijā djheng-bhādĵheng sareng talatèn; tana è rèng-èrènganna ghoenong, ètalatènè, èkaghābāj sabā, èbābā semmo lèbār, so'è dā' attas so'è tjopè'; tana sè ta' kèngèng tamennè padĵi, ètamennè sabbhrāng, sè ta' kèngèng èsabbhrāng, ètamennè bānnèan polè. Tana sè ngangghoer, dhādĵhiā tjā'-otja'an sakèlan masè ta' mangghīā. È

(1) Maos: Tjipāndĵij.

län-djhälän kaelä segghoet nëngalè kebbhoen karèt, bädä sè ghi' bhoeroe ètamennè, bädä djhoeghän sè ampon èkala' ghattana. Pa-ngala'na ghetta bhoeroe bhäkbhähänna bhoengkana karètta ètep-ghettep, bhängonna ghetteppanna kadhi olërta ebboer ngalènglèngè bhoengkana. Laènna kebbhoen karèt, sakalangkoeng bännja' kebbhoen njèjor, dhäng-kadhäng è rèng-èrènganna ghoenong tja-njalattja bädä kebbhoen ettèna. Bhoengkana ettè panèka dhäp-mandhähp, bhoengkana atja'-ranja' tjè' bännja'na, dāoenna mot-njaromot.

Ta' katjatora pamangkatta, sneltrein samangkèn ampon napa' ka settatsijoen Tjimahi, pokol 1.58. Nalèka angghäpanèka bännja' sarđädoe toron, marghä èangghädijä bädä tangsèna. Tangsè bhoeroe tjè' semma'na tor tjè' modqhäna ka settatsijoen.

Saamponna pokol 1.40 seppoer pas adjhälän polè djhoedjhoek dā' bärä'-dädjä. Ghi' bhoeroe adjhälän ollè 8 mennèt, pas amboe polè, èngghi panèka è settatsijoen Padalarang. Èangghädijä djhälänna seppoer ghellä' atjangka doewä, èngghi panèka: settong dā' bärä' terros ka Bogor, settongnga dā' bärä'-dädjä, terros ka Bätawi, lèbät è Poerwakarta.

Ra-kèra pokol 1.54, sneltrein adjhälän polè lèbät djhälän sè dā' bärä'-dädjä; djhälänna ngongghä'aghi. Pata ollè 15 mennèt abiddhā sè adjhälän pas napa' ka halte Tjilamè. Dāri tas seppoer kaelä nëngalè ghoenong ghämpèn (kapor) mongghing bärä', èngghi panèka qilao'anna djhälänna seppoer sè ka Bogor, lerres è halte Tagogapoe. Halte angghäpanèka katon ka halte Tjilamè, sabäb kennengnganna è lembäna. Njamana ghoenong ghellä' tjara Soendä, tja'èpon artèna: tagog = tèngkong (djäroekkong), apoe = kapor. Dhäddhi maksotta dhi'-eddhi'änna: kennengnganna kapor. È ghoenong Tagogapoe ghellä' bännja' pangobbhäränna ghämpènna. Pangobbhärän angghäpanèka tèngghi ra-kèra bädä 10 M, tjè' bhidhāna sareng pangobbhäränna ghämpèn è Madhoerä. Ghämpèn kalowaran dāri angghädijä èdjhoewäl san-kassannaghi è tana Prijangan, èboewä' sareng seppoer; la-mala bännja' djhoeghän sè èdjhoewäl ka Bätawi, èngghi èboewä' sareng seppoer djhoeghän.

Ra-kèra pokot 2.23 sneltrein napa' ka halte Sasaksaat. Sarrèna halte bhoeroe bännè mastèna èamboei sneltrein, mangka è nalèka angghäpanèka pas amboe, mèlana rèng-orèng sè nompa' padä ngong-ngang kalowar dāri tjandilä, nëngalè kaađä', terro onènga sabäbbhā.

Nalèka kaoelä noro' ngongngang, pas nëngalè ghoenong malang èadä'-na seppoer; djhäena dāri halte ± 200 M. Djhālänna seppoer ghellä' pas nerbä' ghoenong bhoeroe. Saamponna sneltrein molaè adjhālän dāri angghädijä, rèng-orèng pas padä ngèntep tjančiläna. Samarèna èèntap, seppoerra ampon njono' kadälem ghoenong, pettengnga alèmonan. Rèng-orèng è sakompolan kaoelä bännja' sè njorèk; sabännè bädä sè sambi nëngalè èrlodjina. Ra-kèra ampon napa' ka bhäktengngana trowongan, è kangan katjèrra djhālänna seppoer kaoelä nëngalè pattèng lèk-mellèk, èngghi panèka pattèngnga orèng sè adjägä èangghädijä. Prandhiuèng seppoer sè lèbät èdälem ghoenong ghellä' abiddhä bädä 3 mennèt, pas lèbät halte Maswati. Dhäddhi landjhängnga Trowongan angghäpanèka manabi ètèmbhäng sareng trowongan èantarana Gombong sareng Idjoe = 2 : 3 = 600 M : 900 M.

Tja'na orèng trowongan Sasaksaat — Maswati panèka èbhäddhi nalèka taon Bäländhä 1902.

Ta' katjatora bädäna è djhālän, samangkèn sneltrein ampon napa' ka halte Plèrèd. Èangghädijä bännja' orèng kampong adjhoewäl räng-bhäräng dāri tana, opama: eppot, ghenḍhi, èskan sareng èn-laènna.

Räng-bhäräng tana bhäddhiän Plèrèd panèka, sakalangkong saè, koko tor bhängonna ana-bärna. Kenḍhi opamana, dāri ra-mara perghem kantos dhi-kadhiä tjètakka bhoeta. Eppot Plèrèd sè nè'-kènè' tjé'saèna, manabi èsabä' ètas mèdjä marmar ta' kala ka eppot bhelling bädhālän Èropa. Opama bädä tentoonestelling è ta-koṭṭa radjä räng-bhäräng bädhālän Plèrèd panèka kantos aghäroebhähgän sè èbhäktaka angghädijä; èbhoeug-ghäribbhoeng, èbhoe'-rebbhoe' orèng. Moghäh-moghä räng-bhäräng tana bhäddhiän Madhoerä èngghälä langkong saè dāri sè ampon-ampon, kantos ta' toḍoes adjhädjhär sareng räng-bhäräng Plèrèd è ellossa tentoonestelling.

Saamponna seppoer ghellä' lèbät dāri halte Plèrèd, kaoelä pas ta' nëngalè bengko pangghoeng. Molaè dāri angghädijä kaoelä pas ta' mèkkèrè kabädä'änna sè katèngal è kangan katjèrra djhālänan seppoer, sabäb sossa parkara pangèneppan è kennengngan sè ètoronana, èngghi panèka è Meester Cornelis (mèster Cornélis); èangghädijä kaoelä ta' anḍi' mo-sarmoan sakalè, ponapa polè kaoelä mèreng kabär ètas seppoer, tja'èpon è Meester Cornelis taḍä' losmèn Djhähbä otabä Tjènana. Ontongnga somèlèa kaoelä maṣtèna toron è Meester Cornelis, mellè kartjis terros ka Weltevreden, manabi è Meester

Cornelis lerres tadä' losmèn sè modä sèwana, kaoelä pas kèngèng toron è settatsijoen Kemajoeran (Weltevreden S.S.), èangghädijä semma' ka losmèn Djhåbå, èngghi panëka èadä'na settatsijoen ettrèm Kramat.

Molàè dări settatsijoen Karawang, (mangkatta dări angghädijä pokol 4. 27), seppoer ta' boe-amboeån sakalè kantos ka Meester Cornelis. Kaoelä sadjån abit sadjån tjè' sossana, sabåb ghi' terros ta' mangghi kabår parkara bådåna losmèn è Meester Cornelis. Sakèng rèbegghå pèkkèr, kaoelä pas ngotja' ka rèng Sidoardjo ghellå': manabi è Meester Cornelis lerres tadä' losmèn ongghoe, tor manabi ngènep è losmèn Kramat kèra tadjhåoe dhimèn ka kantor Volkslectuur, kaoelä torona è Meester Cornelis saos, njarèa pangèneppan è kampong. Pas bådå haddji kasorang ngotja' ka kaoelä: „Sampijan djangan minep di kampoeng sembarangan, sebab dalam negeri Betawi ini banyak orang djahatnja, jang diseboet orang Betawi: *boewaja!*”

Amarghå angghåpanëka kaoelä pas kedli' sè ngènepa bån-sarom-lån, mèlana ladjhoe anèjat terosa ka settatsijoen Kemajoeran bisaos, ngènepa è losmèn Kramat.

Kala' lekkas, sneltrein ampon napa' ka settatsijoen Meester Cornelis pokol 5. 24. Èangghädijä bånnya' orèng toron, bånnya' orèng sè båt-sèboet matoron bhårängnga, bådå sè adjhoeleeäghi dări attas, bådå sè nampanè èbåbå. Rèng awål-djhoewål bånnya' ongghå katas seppoer, anangèng kaoelä neng-enneng bisaos ta' aghoeilån, sè lè-mellèa ta' kobher, namong ngal-nèngalè kabådä'ånna orèng sè bådå èdålem settatsijoen; tjangkèm èlangghättaghi ka tjandilåna seppoer ta' li-ghoeilån, tjoma tèngal sè wer-lowerran. Dări tas seppoer kaoelä nèngalè rèng Djhåbå kaðoewå padå nga'-langa'an katas seppoer sambi ngal-nèngalè orèng toron; sè sèttong ngotja': „Mana dija!”

Nalëka kaoelä mangkata dări Djember, ra-kèra karè 5 arè, kaoelä akèrèm sorat ka R. Tirtodanoedjo, Redacteur bhåsa Djhåbå è kan-torra Commissie voor de Volkslectuur, nantoaghi bilå kaoelä sè dåtengnga. Amarghå angghåpanëka nalëka kaoelä nèngalè tor mèrèng otja'na rèng Djhåbå ghellå', pas akarennjet sapanëka: Pola orèng sè ngotja' (sè towa'an) rēja tangghoeånna sè anjama Tirtodanoedjo! Pola abå'na mè' kèng ngambå' engko', maskè engko' sè asoratan ta' mèn-ta ambå'! Samarèna akarennjet kadhi bhoeroe kaoelä pas ghåbål toron dări tas seppoer, njandher ka rèng Djhåbå ghellå' atanja tjara Mala-djoe ka sè ngodå'an: Dimana tempat kantor Volkslectuur?

Orèng sè étanjaè kaelä bhoeroe ladjhoe njaot sambï ngadjhâk asasalaman, otja'na: „O, kebetoelan! Saja Soekarman, djoeroetoelis bahasa Djawa di kantor terseboet. Kami berdoewa datang kemari ini mémang sengadja mendjempoet toewan.”

Saamponna angghäpanëka M. Soekarman ladjhoe abälä ka rèng sè towa'an ghellä', èngghi panëka R. Tirtodanoedjo. Amarghâ angghäpanëka R. Tirtodanoedjo ladjhoe dhoeli njandher ka kaelä, pas asasalaman sambï nerrangngaghi, djhä' abä'na sè däteng ka settatsijoen nèng parlo ngambä' kaelä, sabäb abä'na ampon narëma sorat kaelä ghellä'.

Prandhinèng kabhoengkakan kaelä è nalëka angghäpanëka kaelä ampon ta' onèng sè matora, ta' mangghi sè èbhädhä dhi-andhi.

Pandä'èppn bisaos kaelä pas èadjhâk nempa' sadó (dókar) terros ka kampung Palmarèjem (Kanonlaan), èghibä ka pondhoeghänna M. Soekarman; R. Tirtodanoedjo ta' njèwä bengko dhibi', ghi' mon-dhoek ka kantjana (Redacteur Soendä), tor è pondhoeghänna tadä' kennengngan sè èkatèdoengana kaelä.

BĀGĪĀN SĒ KAPĒNG ĐOEWĀ. (1)

BHĀB 1.

ĐĀRI BĀTAWI KA DJOEKDJĀ.

È nalēka arē Ahad tanġghāl 16 November 1913, bādġā pokol 6. 49 lagghoe kaoelā nompā' seppoer đāri halte Salemba ka Meester Cornelis, marghā kaoelā ollē parmēsī 17 arē palēman ka Songennep. Nalēka para' napa'a ka settatsijoen Meester Cornelis (2) seppoer sē ètompā' kaoelā pas arontong sareng seppoer *expres* sē đāri Kema-joran (Weltevreden S S.). Saamponna pađā amboe, kaoelā pas dhoeli ngallē ka *expres*, mellē kartjis toeslag (5) èattas, marghā mellē è halte Salemba ta' adjoewāl, mellē è settatsijoen Meester Cornelis ta' sempat, marghā rēpot maongghā bān-ghibān. Lerres pokol 7. 9 *expres* pas mangkat djoedjoeck ka tēmōr-lao'.

(1) KATERRANGAN.

Kaoelā sē onēng abhādhi karangan bhāb tjarēta kabādā'anna naghārā Bātawi panēka, bānnē pangaonēng kaoelā dhibi' sadhādġā, tjarētana sē lo-parlo, sē ghi' ta' èkaonēngē kaoelā, sareng kaoelā ètanja'aghi ka rēng-orēng sē ngaonēngē. Rēng-orēng sē ètanjaē kaoelā ghellā' pađā soka atē nerrangngaghi pangaonēnganna bi'-dhibi'; bādā djoeghān katerranganna sē ètokel đāri boekoe. Pađā', karangan panēka, laēnna noro' katerrangan-katerranganna rēng-orēng ghellā', bādā djoeghān sē èpettēk đāri:

1. Boekoe bhāsa Djhābā, *Tjarijos negari Batawi*, karanganna R. Aria Sastra-darma.
2. Boekoe bhāsa Djhābā, *Lalampahan saking tanah Djawi dateng ing negari Welandi*, karanganna R. M. Arija Soerijasoeparta.
3. Boekoe bhāsa Maladjoe, *Perjalanan ke Betawi*, karanganna M. Soetomo.
4. Boekoe bhāsa Bālandhā, *Nederlandsch Oost-Indië beschreven en afgebeeld voor het Nederlandsche Volk*, karanganna towan P. A. van der Lith.
5. Boekoe bhāsa Inggria, *Guide to Buitenzorg and Its environs*, karanganna towan A. A. Gobius.
6. *Boekoe Roegeringsalmanak* sareng.
7. *Bataviansch Handelsblad* (bādā sē èkaollē đāri *Ned. Indisch Plakkaatboek*). Bhār-ghāmbhārrā sē bānnē bhādhiān tanang, kaoelā ngala' đāri kartoe eppos *Tio Tek Hong* sareng J. C. Blomme, Sporthandel, è Weltevreden.

Sē ngarang,

R. SASTRASOEBRATA.

(2) E Bātāwi kappraēpon: Mēst'ēr, bādā djoeghān sēttong đōewā' sē ngotja': Mēster.

(3) Arġhiēpon kartjis *expres* pađā sareng kartjis sneltrein. namong ra'-sasera'a sē nompā' *expres* kodhoe nambā f 2. agglu', ta' mēlē djbāoe semma'na kenuengngan. sareng ta' pardoeli todjoe' è kellas saponapa. Tambā'an f 2, panēka ēnjamaē toeslag.

Ta' katjatora bādāna è djhālān, sareng pokol 7. 15 malem expres ghellā' napa' ka settatsijoen Djoekdjā. Rèng-orèng sè nompā' pas padā toron njarè pangèneppan bi'-dhibi'; kaelā ngènep è losmèn Djhābā, andi'na „Wiradikrama". Tarèp bādjarāna kadhi èbābā panèka:

Rèng sorang samalem sareng teddāna, kellas I: f 1, 50, kellas II: f 1. Ghoelagghoe ollè sasarp roeti sareng kopi. Ngèbā bhāreng kasorang nambā f 0.50 ollè teddā.

Sarrèna napa'na ka Djoekdjā ampon malem tor kaelā arassa tjè' lessona, dhāddhi kaelā ta' lān-djhālānan ngal-nèngalè kotja, namong asa-gessa sareng orèng Djhābā sè apolong hotèl sareng kaelā.

Tja'èpon karaton Djoekdjā panèka èkalènglèngè paghār alas sè tjè' tēngghina sareng tjè' kandhellā, lēndjhāngnga tong-sèttongnga paghār alas ± saeppal. Èdālemmanna paghār angghāpanèka, bānnja' beng-kona radjā-kènè', bādā djhālān radjāna kèngèng èlèbādhi rata, orèng lèbāt lar-kalèr sakalangkong rammè, bāroeng sareng toko èngghi ta' korang, ampon prasasat kotja kènè'. Dhinèng sè tanet èdālemmanna paghār alas panèka para abdhi sareng santana Kangdjeng Soltan, bhoenten ta' kasorang otabā kaðoewā nangèng kantos aèboean, Abdhi sareng santana angghāpanèka ako-bengko, abinè, andi' ana', matè èangghādijā. Sadhadjā padā èparèngè teddā Kangdjeng Soltan. Dhi-abdhi angghāpanèka atjem matjem kawadjibhān sareng kalakoanna, kadhi: tokang bhātèk, kemmasan pandhi, bhāndhighoeng, tokang sadoer, tokang songghingnga bādjāng, tokang kadjoer, tokang bāto, marangghi, tokang okèr sareng èn-laènnèpon. Kabādā'āna èangghādijā tja'èpon ta' patè saè ongghoe, sè kabānnja'an ta' tjokop teddāna, sarta bānnja' sè amadhāt. Djhoeghān bhābhādhiāna, sanaddjhān pakakassa bā'-djhoebā', kennengnganna ta' èpangghi karowanna, è-saè sadhādjā, marghā orèngnga djheng-bhādjheng tor tegghoe'āna namong sèttong, kadhi tokang bhātèk opamaua, angghāpanèka ron-tèmoron èngghi tjoma abhātèk, tokang songghingnga bādjāng èngghi ron-tèmoron namong njongghing bisaos. Pangasèlan-nèpon Kangdjeng Soltan èdālem sataon sè dāri Goefermèn f 450 000 (Kangdjeng So'onan f 800 000). Obāng panèka mènangka *schadeloosstelling* (karoejiān) (1).

Sabbhān tangghāi 12 boelān Molod èngghi panèka bākto kalahiran-

(1) E Madhoerā kappra ènjamaè „ondersettan".

nèpon Ghoestè Kangdjeng Nabbhi Mohammad s. a. w. è Djoekdj (sareng è Solo) bādā pèsta radjā (molodhān), kapprana è Djhāb ènjamaè „garebek”. Sabelloenna garebek angghāpanèka 2 otabā sa mēnggoe bādā mēn-rammēn radjā sè anjama „sakatèn”, assrēng asareng tentoonstelling. Dhinèng è tentoonstelling bheeroe sè èdhā sarraghi sè nja'-bānnja'an bhārāng bhādhiānna rēng Djhābā sè è-saè kadhi bhātēk, bādjang, tabbhoeān, bhārāng angghi'ān, anaman, kèr-okèran sareng èn-laennèpon. Nalēka angghāpanèka aboen-èboen orēng sè padā ka Djoekdjā, ta' tjoma orēng è karēsidiēnan Djoekdjā saos, nangēng dāri laèn-laèn karēsidiēnan èngghi bānnja'. Tja'èpon orēng sè adhoengngēng manabi teppa' mē-rammēna sakatèn angghāpanèka orēng adjhālān kantos tjē' malaratta.

BHĀB 2.

DĀRI DJOEKDJĀ KA SORABHĀDJĀ.

Kalagghoeānna (17/11-1913) kaoelā mangkat ka Sorabhādjā, nompā' sneltrein sè mangkat pokol satengnga pètto'.

Ta' katjatora bādāna è djhālān, pokol 1 marè doehoer sneltrein napa' ka settatsijoen Sorabhādjā kottā. Rēng-orēng sè nompā' pas padā toron; kaoelā ladjhoe terros ka hotèl „Wan Hong Kie” è Salomprètān, ngēnep samalem.

Tarēp bādjarānna hotèl ghellā' padā sareng tarēppa hotèl „Tiang An Kie”. Anangēng kabādā'ānna bengkona korang saè, ponapa polè djeddingnga nēng sēttong. Dhāddhi manabi bādā rēng mandīā, kodhoe ngantos abit dhimen.

BHĀB 3.

DĀRI SORABHĀDJĀ KA SONGENNEP.

Kalagghoeānna (18/11-1913) kaoelā mangkat ka Songennep, nompā' kapal tambhāngan M.S. expres, sè mangkat pokol 7. 15. Dhinèng onkossa kadhi èbābā panèka;

Kapal dāri Sorabhādja ka Kamal sareng ettrēm dāri Kamal ka Songennep kellas III	f 1, 88
toeslag kapal expres (1).	„0, 25
„ ettrēm „ (1)	„0, 25
„ euneng èattas eddigghā kapal	„0, 10

Ghoengghoeng. . . . . f 2, 48

Katjatora saainponna kapal tambhāngan ghellā' napa' ka mowarana songaj, kaoelā nēngalē pan-saponapan mēgghi' sampan padā teppa'na mowang bāto ghoenong kaḍālem tasē', palabbhoeān ē angghādijā bhādhi ēpateppa' sareng ēparadjā'ā.

Lerres pokol 8. 15 trēm expres mangkat, djhoedjhoek dā' tēmər, lēbāt djhālān anjar (Kamal-Kabānjar) ēngghi panēka djhālān sē molaē ēlēbādhi tangghāl 1 September 1913; djhālānna ettrēm ghellā' pēt-mēpēt pasēsēr lao'na polo Madhoerā kantos ghān settatsijoen Kaḍoengdoeng.

Eēddhi'na halte Sokalēla, mongghing dādjana djhālānna ettrēm, kaoelā nēngalē rēng lakē' binē' ngalē bāto ētas ghoenong, ēngghi panēka bāto goenong sē ēbhādhiā ghāmpēn sareng sē ēboewā'ā ka Sorabhādja. Semmī' ka pangalēanna bāto bhoeroe bādā pangobbhā-rānna ghāmpēn, anli'na bhāngsa Ērropa.

Nēng-ē pasēsērra kennēnggan ghellā' bādā djhālān landjhāng ngadjhoel katenguga tasē', ēbhādhi djhālān pangangko'anna bāto, sē ēboewā' kaḍālem tjonēja otabā kaḍālem stoombergas.

Pokol 11. 45 expres ampon napa' ka settatsijoen Sampang. Èang-ghādijā asasalēpan sareng expres sē mangkat dāri Kalēanget pokol 6. 26.

Katjatora expres sē ētompā' kaoelā ghellā' pokol 1. 47 amboe ē settatsijoen Mekkasān sakedljhā' pas mangkat polē, pokol 4. 24 napa' ka settatsijoen Songennep.

Sanapa'na ka tjompo' kaoelā ēghāribbhoeng lā-bhālā, sē padā atanja kabādā'ān ē Bātawi. Kaoelā ēngghi adhoengngēng sakadhār sē parlo ēkaonēngē sē padā mēreng; mirē migrib bānna' tja-kantja kaoelā sē padā amaēn ka kaoelā; sē ēkagessa ēḍālem moj-tamōjan angghāpanēka sē bānna' ēngghi bhāb Bātawi.

Nalēka arē Ahad tangghāl 25 November 1913 bādja pokol 7

(1) Kapal sareng ettrēm expres panēka mungkeana ampon padā, sē bādā ēngghi kadhi sabbhāna, ettrēm bhāsa saos.

lagghoe kacelä èntar ghoe-nèngghoe ka lon-alon. Èadä'na masèghit anjar kaoelä nèngalè pan-saponapan pandjoeridhän padä naè' katas aksara perrèng boengkol adjhädhär dā' dādja dā' lao'. Dhinèng monjèna ra-aksara ghellä' sapanèka:

Leve Nederlandsch Onafhankelijkheid.

artèna:

Salamat landjhäng omor kamardhika'anna Nederland (I).

Aksara perrèng ghellä' ladjhoe èpottretè.

BHĀB 4.

ĎARI SONGENEP KA SORABHĀDJĀ

È nalèka arè Salasa tangghāl 2 December 1913 kaoelä abāli ka Bālawi nompā' ettrem expres è settatsijoen kotta Songenep.

Ta' katjatora bhāna è djhālān, kaoelä ampon napa' ka Settatsijoen Kamal nalèka pokol 3 29, pas terros onghlā ka kapal tambhāngan M. S. expres, sè mangkat ka Sorabhādjā pokol 3.44.

Lerres pokol satengnga lèma' kapal tambhāngan ghellä' napa' ka palabbhoeāna, èngghi panèka èseddhi'na bhintèng „Prins Hendrik.” Kaoelä pas djhoedjhoek ka hotèl „Tiang An Kie” è Tjanti'an, ngènep samalem.

BHĀB 5.

ĎARI SORABHĀDJĀ KA BĀŃDOENG.

Kalagghoeāna arè Rebbhoe tangghāl 3 December 1913, bhādjā pokol 5 lagghoe kaoelä mangkat ka settatsijoen nompā' motor (auto-mobiel) saqijā'anna hotèl. Sèwāna auto sè ètompā' kaoelä bhoeroe (ka settatsijoen otabā ka palabbhoeān) ngètong orèng, ghān sasoko; anangèng bhāreng (2) ta' ètjapo' bhādjārān.

(1) È nalèka malem Ahad 23/11-1913 è kamar boela Marè gan bhādjā n èn-ram mèn jèsta 100 taonna kamardhika'an Nederland ghellä'.

(2) Panakabān.

Kerrapan sapè è M a n ò i n g (Songennep).

Kerrapan sapè è M a n ò i n g (Songennep).

Palabbhoeñ Sorahãdjã, nalêka êkaghãbãj Polo Madhoerã katon
atjalêrêť êbingkêng.

Èkala' lekkassa tjarèta, kaoelä nompä' expres, sè mangkat ka Bandoeng pokol 8.45 (1).

Ta' katjatora bādāna è djhālān, kaoelä ampon napa' ka Bandoeng pokol 7.32, pas ngènep è hotèl „*Pause*.”

Saamponna rè-marè lessò kaoelä èntar ka bengkona M. Joedadibrata, Mantrè Ghoeroe sakola kellas II Tjibadak. Saabiddhā kaoelä sè namoj. M. Joedadibrata nodhoeāghi pan-saponapan bhārāng songghingan dāri perrèng è-saè, opama: erra' bādāhāna sorat (brievenrek), mènangan, bādāhāna roko' sareng èn-laèna. Bhādhiāna rāng-bhārāng ghellā' bādā (mènangan) sè nèng èlakonè 4 arè, mangka manabi èdjhoewāl kantos padjoe ± f 6.— Dhāddhi rè-saarèna kaètong ollè f 1,50.

Manabi lalakon ghellā' èparadjā, tor èlakonè ghoe-ongghoe atè, tanto kèngèng èbhādhi pangorèpan sè tjokop.

Prandhinèng perrèng sè èsongghinga panèka kodhoe èpèlè sè satengnga towa, sopadjā songghinganna ta' lèja'a. Saamponna perrèng ghellā' èpogher, ladjhoe èdjhemmor mandjheng sodhek, ètamen kadhi pangondjhoeghān, sopadjā rampa'a kerrèngnga. Sakerrengnga pas ètok-keṭṭok sakareppa, ladjhoe èremrem ka landhāna aboe tomang, sopadjā lètjèna. Saamponna èbegghā pas èsongghing sareng mardāna bhāṭok. M. Joedadibrata nerrangngaghi, djhā' orèng Prijangan, sè è-saèan songghinganna, èngghi panèka Poeradisastra, Ghoeroe bhānto Oedjoengberoeng, Bandoeng.

Kalagghoeāna bādja pokol 7 lagghoe, kaoelä pas èadjhāk M. Joedadibrata nèngalè:

Sakola'an Tjibadak (sakola'anna M. Joedadibrata dhibi').

Saamponna kaoelä napa' kaangghādijā, tor ampon apangghi sareng roe-ghoeroena, kaoelä pas èadjhāk nèngalè tong-sèttonnga kellassa, sopadjā onènga kabādā'āna. Dhinèng kabādā'āna è sakola'an angghādijā manabi èbhāndhing sareng kabādā'āna sakola'an Madhoerā sè ampon èkaonèugè kaoelä, padā andhāddhiāghi kamengnga'an, marghā è bing-talingnga angghādijā possa' sareng bhārāng amatjem-matjem bhādhiāna para morèd dhibi' èngghi panèka: bhārāng songghingan ana-bārna, rāng-bhārāng dāri pamotè (dheimpol) tèroan bhārāng bādhalān Djeppang, bhār-ghāmhbār èbhādhi dāri roman sareng èn-laèna. Manabi ngèmotè djhā' bhādhiāna na'-kana', tor nèng ngangghoej pakakas djhā-maddjhā, rāng-bhārāng bhoeroe kaètong è-saè sadhādja.

(1) Bāкто kaoelä sè ka Bātawi djhāng adā'an seppoer expres panèka ghi' tādā'.

È sakola'an angghādijā bādā ghoeroe bibinè'na kaḍoewā, paḍā apangkat Ghoeroe-bhānto, ènggini panèka Nji Ipa sareng Nji Mas Marija.

Èḍālem kellas sè èkennengngè Nji Ipa bādā lomarè katjana sèttong aèssè rāng-bhārāng solam in. karawangan, angghi'ān sareng èn-laenna. Dhinèng rāng-bhārāng angghāpanèka salaenna bhādhiānna para morèd, kabānnja'an bhādhiānna Nji Ipa dhibi'; (morèd bibinè'an paḍā èadjhāri abhādhi rāng-bhārāng ghellā'). Bhāb angghāpanèka èadjhārrāghi tello kalè ḍālem samènggoe, è bāktana laot.

Laèn ḍāri angghāpanèka bādā pan-saponapan mēgghi' tēk-bhātēkan dhāloebāng; bhādhiānna tjè' saèna, kantos para' tjamboerā sareng bhātēk ongghoēān.

Siamponna coboek kaoelā sè ngal-nèngalè èangghādijā, pas amèt ka roe-ghoeroena, sambī'ānna kaoelā kabhoeroe matotoka sè lān-djhālānan. Kaoelā pas kalowar ḍāri pakaranganna sakola'an angghādijā sareng rèng lalakè' kasorang bākkellā M. Joedadibrata, mēnangka dhādhi tokang todhoena djhālān. Ḍā'-aḍā'na kaoelā èntar ka sakola'an:

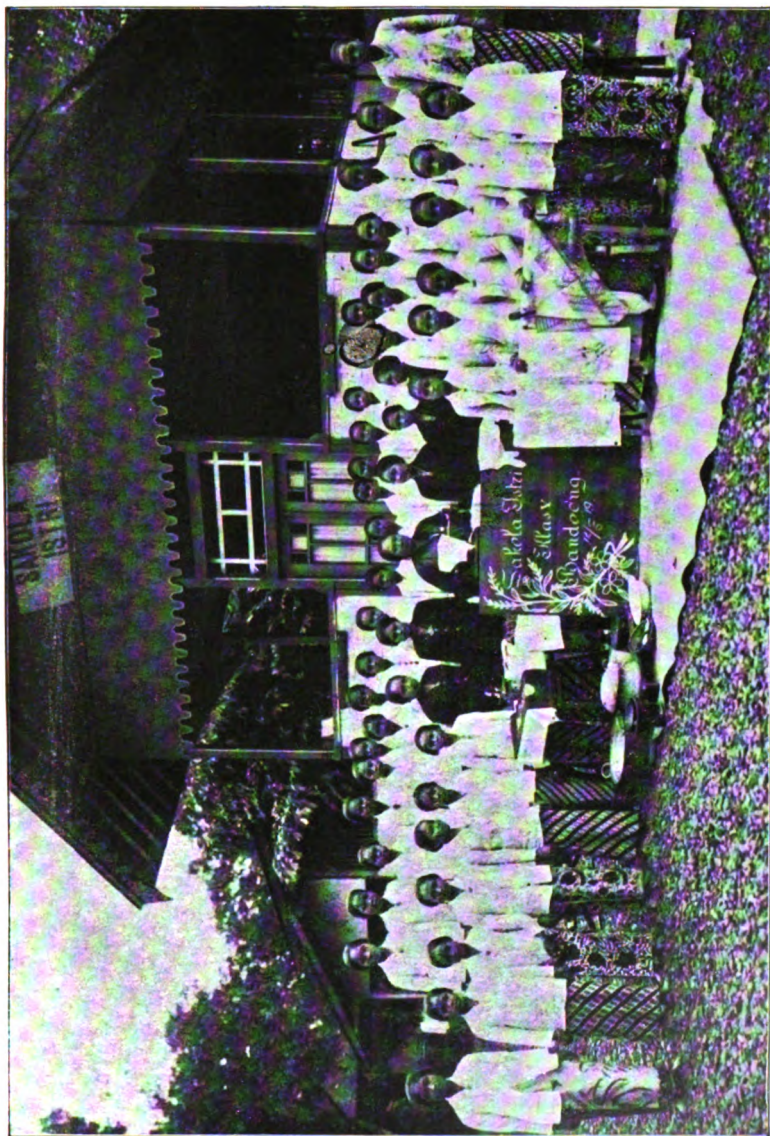
Kaoetaman Istri I.

È nalèka angghāpanèka para morètta kateppa'an paḍā molaè adjhār. Kaoelā pas djhoedjhoek ka kennengnganna Mantrè Ghoero-na, èngghi panèka Radhin Dèwi Sartika (radjina Radhin Sjerijawinata, Mantrè ghoeroe sakola'an kellas I Bāḍoeng). Sòmèlèi Radhin Dèwi Sartika panèka bibinè', tapè tjè' labhāna sè nemmonè kaoelā. Salèrana poron nerrangngazhi sè tjè' djhārna'na, bhāb kabādā'ānna sakola'an ghellā'. Sakola'an „Kaoetaman Istri I" panèka molaè èpaddhek taon 1904 attas èchtèjarrèpon Kangdjeng tawan C. den Hamer, Inspecteur Inlandsch Ouderwijs afdéling I, sè samangkèn ampon pansijoen, sareng Kangdjeng Bhoepatè Bāḍoeng, R. Adipati Arija Martanagara. Ghi' roe-bhoeroena èbækka' morèddhā nèng 60 orèng, tapè è nalèka kaoelā èntar ampon bādā 250 orèng.

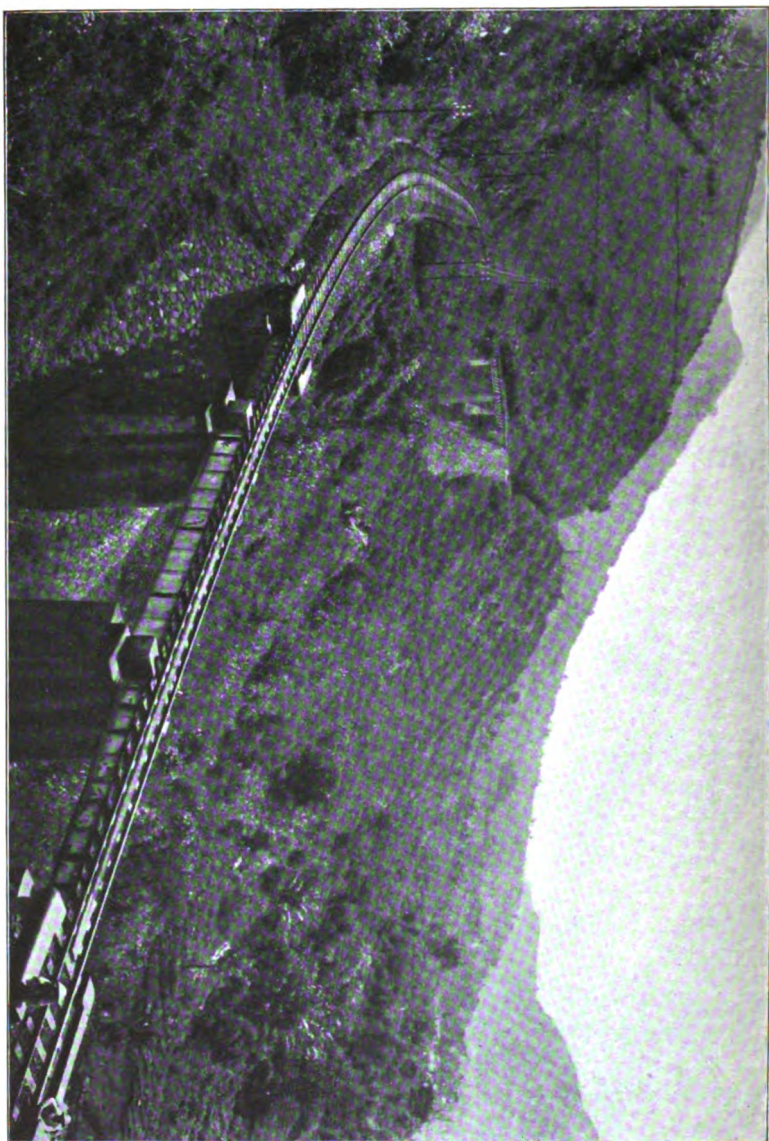
Dhinèng ghoeroena sè ngadjhāri bādā 6 orèng, èngghi panèka:

1. R. Dèwi Sartika, M. G.	5. Nji mas Moemoe, G. B.
2. M. Ata, G. B.	6. Nji Mas Nong, G. B.
3. R. Djoenaisi, G. B.	sareng magbāng 4.
4. R. Amisa, G. B.	

Para morèd è kellas sè ghi-tèngghiān (kellas 5), èngzhi panèka

Sakola'an biné' è Bānḡoeng. Roe-ghoeroe'pon neng-è tengnga.

Djihadlanna seppoer éantlarana N a g r è g sareng L è l è s è Prijangam.

sè ètegghe' R. Dèwi Sartika dhibi' kalerressan èadjhàri ngangghi' sèjet.

Èdälem pangkèng kellas 5 ghellä' kaoelä nèngalè pakakas dāpor sapattjrèna, èngghi panèka pakakas pangadjhārān ala-ola. R. Dèwi Sartika nerrangngaghi, djhā' pangadjhārān ala-ola panèka nèng èadjhārrāghi ka morèd kellas 5 saos, doe kalè samènggoe. Prandhinèng pangadjhārān ala-ola ghellä' dā'-adā'na nèng èadjhāri la'-ol-'an tjara Soendā; anangèng saamponna napa' ka nga'-tenguga'anna taon paqā èadjhāri la'-ola'an tjara Bālāndhā.

Ollèna la'-ola'an ghellä' pas paqā èdjhoewäl (ka para morèd saos ta' lè-sakalè èdjhoewäl ka rèng lowaran).

Sopadjä la'-ola'an ghellä' taqā'ā karèna, sè èdjhoewäl, nalèka aola'a èèta dhimèn, pata sasedqhengnga.

Saamponna angghāpanèka kaoelä ladjhoe èadjhāk maso' ka pangkèngnga sè laèn. Èdälem sèttong paugkèng bādā lamarè katjana sèttong, aèssè rāng-bhārāng angghi'ān, solaman, karawāngan sareng èn-laènna. Rāng-bhārāng angghāpanèka bānnè bhāqhiānna R. Dèwi Sartika dhibi', sabānnè bhāqhiānna rēd-morètta; sadhādjäna paqā è-saè. Tja'èpon R. Dèwi Sartika rāng-bhārāng bhāqhiānna dhibi' nèng èlakonè 3-4 arè, manabi èdjhoewäl onèng padjoe 5-6 ropèja.

Kaoelä atanja: „Ponapa lalakon ghellä' kèngèng (tjokop) èbhāqhi pangorèpan sè tettep?”

Saotta: „Rassa kaoelä kèngèng djhoeghān, sokkor lekkas padjoe saos.”

Prandhinèng pangadjhārān abhāqhi rāng-bhārāng ghellä' molaè èadjhārrāghi neng-è kellas III; samènggoe sakalèan.

È nalèka angghāpanèka rēd-morètta ghi' taqā' sè èadjhārāna abhātèk, nèng paqā èadjhāri abhāqhi neng-è dhāloebāng saos; anangèng èbingkèng arè bhāqhi èadjhārāna djhoeghān (1).

Sapalèman kaoelä dāri sakola'an „Kaoetaman Istri I", pas èntar ka sakola'an:

Koetaman Istri II.

Dā'-adā'na kaoelä apangghi sareng Mantrè Ghoeroena, èngghi panèka R. Sari Pamerah, radjina R. Dèwi Sartika. Salèrana soka

(1) Sapalèmanna kaoelä dāri Bandoeng, antarana abāk abit, kaoelä mèrèng kabār, djhā' R. Dèwi Sartika gheila' ollè diploma dāri tentoonstelling *De vrouw 1813 — 1913*, marghā bhādjhengnga sè atarèka mamadjhoe pangadjhārānna rèng bibinè'

atè djhoeghän sè nemmonè kaelä, tor poron nerrangngaghi bhäb kabäðä'äna sakola'anna; ka labhä'äna para' taðä'ä bhidhäna sareng R. Dèwi Sartika.

Mèlorot katerranganna, sakola'an „Kaoetaman Istri II" panèka molaè epaddhek boelän September taon 1913; morèddhä nèng 30 orèng. Anangèng è nalèka kaelä ka angghäðijä ampon bäðä 56 orèng.

Pangadjhäränna nèng èbägi dhäddhi 2 kellas, èngghi panèka kellas I ètegghe' R. Sari Pamerah, kellas ðoewä'na Nji Mimi.

Kaelä ladjhoe èadjhäk ka pangkèng kellas II, èpangngaghi sareng Nji Mimi, tor èterrangngaghi kaparloan kaelä ðäteng ka angghäðijä.

Rèd-morèd angghäðijä ghi' ta' èadjhəri ala-ola, nèng èadjhəri ngangghi' sareng njonjolam sè pang-ghämpang bisaos.

Saamponna ollè lèma bellas mennèt sè atjatja sareng R. Sari Pamerrah, tor ampon samporna pangaouèngan kaelä èangghäðijä, kaelä pas apaamètan, èntar ka roma sakè' tèngal (è dhisa Tjitjèndo) sè ènjamaè:

Koningin Welhelmina Gasthuis voor Ooglijders.

Èangghäðijä kaelä nèngalè pan-saponapan orèng sakè' tèngal, sè paðä atambhä ka ðokter. Orèng sakè' tèngal sè atamlhä èangghäðijä bäðä pan-saponapan bhängsa, tor asal ðäri man-ka'imwan naghärä (Hindija Nederland). Dhinèng sè andi' roma sakè' tèngal ghelä' Goepermèn (1).

ðäri angghäðijä kaelä pas terros nèngalè:

Sakola'an boeta.

è dhisa Tjitjèndo djhoeghän; è län-djhälän kaelä nèngalè *fabbrik ghina*. Lè-ollèanna ghina èpentjar san-kassannaghi, marghä è saantèrona Hindija Nederland sè bäðä fabbrik ghinana nèng è Bandöeng malolo (sèttong).

Neng-è sakola'an boeta ðä'adä'na kaelä èntar ka Mantrè Ghoe-roena, bhängsa Soendä, anjama M. Sastraatmadja, nerrangngaghi kaparloan kaelä sè ðäteng ka angghäðijä.

M. Sastraatmadja aparèng onèng, sopadjä kaelä maso'a ka goeðäng (loods) kennengnganna rèng-orèng boeta sè alalakon. Mèlana kaelä pas maso' ka goeðäng sè èdhoedhoeäghi (kellas III sareng IV), èater manðoer kasorang, ta' abit M. Sastraatmadja dhibi' noro' boentè'.

(1) Tjarètana sè djhärna' kaselbbhoet èðälem boekoe „Bhäb panolakka bhäbhäðjä boeta".

Edälem goedäng sè èèntarè kaoelä ghellä' bädä pan-saponapan orèng boeta bhängsa Bhoemè lakè' binne', padä teppa'na njeteng alalakon, abhädhi bhäräng amatjem-matjem däri mandjhälin, seppet sareng eddhoek. Èpèngghir bärä'na goedäng angghädijä bädä pan-saponapan bhäräng lè-ollèanna rèng-orèng ghellä' padä èdhasarraghi, èdjhoewäl ka rèng-orèng sè nèngalè ka angghädijä. Räng-bhäräng ghellä' padä è-saè, ponapa polè bänja' sè bhängonna nè-anè, ta' kala ka bhädhianna rèng mella'.

Mètorot katerrangana M. Sastraatmadja, räng-bhäräng ghellä' sè nja'-bänja'an padjoena nèng karandjhäng mandjhälin pangangko'anna areng bato. Pangradjä seppoer S.S. W/L alangghānan sareng sè andi' sakola'an angghāpanèka. Dhinèng räng-bhäräng sè èdhasarraghi ghellä' padjoena edälem län-saboelāna + f 100.— (satos ropèja). Bhätè bhersèna sabbhān mēnggoe èdhoe'oem ka rèng-orèng sè abhädhi, mēnangka dhädhi kabellina roko'na (pèna'anna). Dhoe'oemanna pèssè ghellä' èpadhoeddhoen sareng kapènterranna.

M. Sastraatmadja nerrangngaghi, djhä' bänja'na orèng boeta sè edälem sakola'an angghädijä 155 orèng, èngghi panèka:

115 orèng bhängsa Bhoemè,

30 orèng bhängsa Èropa,

12 orèng bhängsa Tjèna.

Kennengngan palalakonna bhängsa Tjèna atjampor sareng orèng Bhoemè; tapè kennengngan palalakonna bhängsa Èropa èpalaèn.

Saamponna blättra (samporna) kaoelä sè ngal-nèngalè edälem ellos angghädijä, ladjhoe ngal-nèngalè rèng-orèng sè alalakon è kellas I sareng II, èater mandoeer ghellä'. Èangghädijä kaoelä nèngalè pan-saponapan orèng Bhoemè sareng Tjèna padä njeteng alalakon; bädä sè abi-robi seppet bädä sè njoroj seppet sè ampon marè èrobi; sabānnè bädä sè njoroj eddhoek; bädä sè ngèngkal, bädä sè abbädhi tampar seppet (eddhoek) sè ampon èngkal ghellä'.

Rèng-orèng boeta angghāpanèka onèng ambhidhā'āghi saboe' (seppet) sareng eddhoek, nangèng marghä èsèjom.

Dilowaranna bengko angghāpanèka kaoelä nèngalè rèng boeta kasorang nèmbā sareng mèkol aèng, èngghi panèka sè tènggalla ghi' nèngalè mang-ramang.

Èantarana rèng-orèng sè boeta ghellä' bädä sè andi' ana' binè, sè akabin saamponna bädä èangghädijä. Sabānnè bädä sè padjhāt

andi' ana' binè dāri naghārāna; la-mala bādā djhoeghān sè akabin padā boetana. Dhinèng binèna rèng boeta ghellā' (sè ta' boeta) ollè teddā sareng angghoej dāri vereeniging sè andi' sakola'an, tapè kodhoe long-nolongè alalakon, opama: abhettek, adjhādjhāi' sareng èn-laènnèpon.

È ampèrra pangkèng malang gheddhoe kaelā nèngalè bhāngsa Èropa katello; bādā sè ngadjāng è korsè males, bādā sè lān-djhālānan sambī asèjolan neng-sennenggan, polana è nalèka angghāpanèka arè bessar saboelān dhāddhi kaelā ta' kèngèng nèngalè palalakonna.

Mètorot katerrangannèpon mandoer, sè ngater kaelā ghellā', pangadjhārāna bhāngsa Èropa kadhi èbāhā panèka:

a. Adjhār matja sareng nolès aksara Bralje, èngghi panèka aksara monto abhāngon ti'-titi', karangauna towan Bralje.

b. Adjhār nolès sareng messin tolès aksara Bralje; bādā djhoeghān sè ngangghoej messin tolès sè kappra èangghoej orèng mella'.

c. Adjhār abhādhi bhārāng amatjem-matjem, opama: sapatoe, sekka', rèndā (sè bibinè'), bādā djhoeghān sè adjhār adjhāi' (inbinden Bāl.) boekoe pangadjhārāna.

d. Adjhār nabbhoe piano, bijola sareng èn-laènna.

Saamponna kaelā toboek sè ngal-nèngalè èangghādijā pas palèman ka losmèn.

BHĀB 6.

DĀRI BĀDOENG KA BĀTAWI.

È arè angghāpanèka djhoeghān pokol 2.24 kaelā nompā' expres, sè mangkat dāri Djoekdjā pokol 5.50 toron sobbhoe, palèmana ka Bātawi.

Ta' katjatora bādāna è djhālān, expres napa' ka settatsijoen Meester Cornelis lerres pokol 6 magrib. Kaelā toron èangghādijā, ladjhoe nompā' seppoer sè mangkata ka Salemba-Tanaabang pokol 6.20. Saamponna napa' ka bāktana seppoer sè ètompā'a kaelā pas mangkat; pokol satengnga pètto' napa' ka settatsijoen Salemba.

Sarrèna samangkèn kaelā ampon abit sè enneng è naghārā Bātawi, dhāddhi ampon bānnja' pangaonèng kaelā bhāb kabādā'ān sareng tjarètana naghārā ka'ijā. Mèlana samangkèn kaelā adhoengngèng-

ngaghiä tjarètana, tapè nèng èkala' tok-lanṭokka saos. Dhinèng sè èterrangngaghiä kaoelä panèka èpaongrota noro' kennengnganna, (ta' èpaongrota noro' bëktona nalèka kaoelä nèngalè (èntar)). Amarghã angghäpanèka kabännja'an (para' sadbädj'ä) padjhälänan kaoelä è Bätawi ta' èterrangngaghi tangghäl bëlänna.

Kadhi sè ampon èterrangngaghi èdälem „Padjhälänan” bëgiän sè kapèng sèttong, bhäb 5, ghi' roe-bhoeroe kaoelä napa' ka Bätawi djhoedjhoek ka kampung Palmarèjem, afdéling:

Meester-Cornelis.

Njama angghäpanèka otja' Bäländhã, bënnè otja' Djhãbã oatabã Maladjoe (otja' Hindija). Dhinèng asal-molana njama ghellä' kadhi èbäbã panèka:

Ghi' nalèka djhãmanna Kompennè kotṭana naghärã Bätawi panèka tjè' parana kènè'na, tor tjè' soboengnga; sè rammè neng-è dhi'-seddhi'-na pasèsèr malolo, èngghi panèka sè samangkèn ènjamaè *kotta ladjoe*". È nalèka angghäpanèka èdälem kotta ghellä' bädä bhängsa Bäländhã kasorang apangkat „Meester”, anjama „Cornelis”. Towan Cornelis ghellä' andi' kebbhoen, papalessiran; kennengnganna mongghing lao'-na kotṭa Bätawi. Kebbhoen angghäpanèka sareng bhängsa Bäländhã ènjamaè „Meester-Cornelis-tuin”. Bit-abit pas èrèngkes, nèng ènjamaè *Meester-Cornelis* malolo.

Saamponna kennengnganna kebbhoen ghellä' dhäddhi kotṭa, pas ènjamaè; kotṭa „Meester-Cornelis”, teptep kantos mangkèn.

Samangkèn kaoelä adhoengngèngngaghiä padjhälänan kaoelä ghi' nalèka enneng è kampung:

Palmarèjem (Kanonlaan).

Mèlana kampung ghellä' ènjamaè „Palmarèjem”, sabäb èpèngghir lorong radjãna sè terros ka Weltevreden sareng Bätawi bädä eppalla, sè èbhäqḏhi dāri marèjem.

È nalèka sèttong arè kaoelä èntar nèngalè eppal ghellä'; kennengnganna lerres diadä'änna (è tèmor lorongnga) kantor eppos Mèstèr (Mr. Cornelis). Eppal angghäpanèka ètamen mandjheng èpèngghirrä lorong ghellä'; boedjoeddhä kadhi marèjem kona sè kappra.

Katjatora bëkto Compagnie (Kompennè) Bäländhã aperrang sareng

orèng Inggris è Bätawi nalèka taon 1619, bätès lao'na papèrrangan ghän kennengnganna eppal ghellä'. Saoboessa perrang è bätès ghellä' pas èpasangè eppal marèjem, mènangka parèngettan.

Prandhinèng marèjem ghellä' kabärrä bädä kadhikdhädjänna sè anè. Tja'na orèng, eppal angghäpanèka ghi' lambä' èpakon allè kennengnganna sareng Naghärä; anangèng saamponna èkalè, ta' kèngèng èangka', la-mala so'è njellet; somèlèa èangka' orèng bännja' ghi' ta' kèngèng djhoeghän, kantos ta' tolos èallè. Saamponna ètopoè pas njosol polè abäli kadhi asalla.

Tjarètana orèng sè sapanèka mongghoe ka kaoelä ta' maso' ka akkal, ollè dhäddhi *lètjèk*, sabäb djhä' sènga lerres, tanto sadhädjä rèng Bätawi sè wa-towa padä onèng katjarètana, tor pas tanto èdjä-moldjä.

Saamponna kaoelä marè nèngalè eppal marèjem ghellä', pas adjhälän soko dā' lao', èntara ka Radhin Soenjoto, pottrana Bädhäna Majang (Djemmer), sè asakola malitèr è sakola'an:

Militairschool.

Ra-kèra ollè 15 mennèt abiddhä kaoelä pas napa' ka sakola'an ghellä' tor ampon apangghi sareng R. Soenjoto è kamarra dhibi'.

Èkala' pandä'na tjarèta, R. Soenjoto pas adhoengngèng bhäb kabädä'änna sakola'anna. Tja'èpon sakola'an militèr ghellä' èboekka'na nalèka taon 1857. Para morètta bhängsa Èropa sareng bhängsa Bhoemè.

Rèng-orèng sè asakola èangghädijä kèngèng èkotja' ta' lowəng pèssè sè mastè, sabäb teddhä, angghoej sareng pangladhinna (djoengossa) padä ollè dāri Goepmèn.

Tja'na R. Soenjoto, teddhäna para morèd è sakola'an ghellä' èator noro' aghämana bi'-dhibi', opama: teddhäna rèng Islam ta' èboe-tjaboe sareng teddhäna rèng Saranè (Kristen). Pabhetlek, pèjatan sareng kennengnganna padä bädä bi'-dhibi'.

Manabi arè Djhoema'at, morèd Islamma sè 'ibädä èlèllanè asam-bhädjäng ka masèghit. Dhäddhi njata, djhä' Goepmèn panèka ta' alarang (alorghäi) bhäbäna, sè adjhälännaghi aghämana.

Sapalèmanna dāri angghädijä kaoelä pas nompä':

**Ettrem N.I.T.M. (Nederlandsch Indische
Tramweg Maatschappij).**

parlo èntara ka dhälemma Daeng Kandoéorean Ardiwinata, Hoofdredacteur Volkslectuur, è kampong Gang Kenari.

Padjhälänna ettrem (1) ghellä' atjet-èntjettan, marghà antarana halte 'stopplaats) sèttong ka sèttongnga tjè' paranana semma'na; kèngèng èkotja' sabbhän padjhälänan samennèt bādā haltena.

Messinna ettrem sè ètompä' kaoelā ghellä' ngella aèng dhibi' kadhi seppoer otabā ettrem, tapè ladjhoe èènomè (stoom) bisaos.

Tja'na orèng djhālänna ettrem ghellä' èbhādhi molaè taon 1869. È nalèka angghäpanèka ettrem ta' ngangghoej messin, nèng ètarèk sareng djhärän 3 mēgghi'. Tarèksi (karèta) sè ètadjhā' nèng sèttong, oso' 40 orèng. Anangèng bit-abit pas èghäntè è messin, panèka molaè tangghäl 13 September 1884, sabāb kakowatanna messin panèka palè' pan-saponapan polo kalèna kakowatanna djhärän (2).

Katjatora saamponna ettrem ghellä' napa' ka bātesa afjéling Bātawi sareng Meester Cornelis, èngghi panèka è pasar Matraman (5), è bārā'-lorong (èdālem afjéling Bātawi) kaoelā nèngalè sakola'an, sè anjama:

Gymnasium Willem III.

Sakola'an ghäpanèka, sakola'an sè ghi-tèngghian kadhibi' è tana Hindija Nederland, èpaddhek nalèka taon 1860 sareng Towan Bessar Goepennor Djindräl Chs. F. Pahud, sareng èdhina Sampèjan-dhālem Rato Willem III tor pas ènjamaè „Gymnasium Willem III", mēnangka dhāddhi parèngettan.

Rèd-morètta sakola'an ghellä' ghi' lambā' padā abengko èdālem pakaranganna kadhi atoranna sakola'an malitèr, Opleidings—sareng Kweekschool; anangèn samangkèn padā abengko èlowar, sabāb atorran ghellä' èobā molaè dāri tangghäl 1 October 1879.

Saamponna ollè ± 5 mennèt abiddhā ettrem ghellä' pas napa' ka halte G. Tengnga èngghi panèka lerres è lao'anna halte Gang Kenari. Kaoelā pas toron èangghādijā.

(1) Ettrem angghäpanèka sareng rèng Bātawi kappra ènjamaè „settoem" (stoom) marghā èpadjhälän sareng kakowatanna settoem.

(2) Sè ènjamaè „kakowatanna 1 djhärän" panèka: kakellaran nganka' bhäräng sè berrā na 75 K.G. tèngghina kantos 1 M. èdālem sasekkon.

(3) Matraman panèka asal dāri otja': *Mataraman*, èngghi panèka kennengnganna rèng Mataram nalèka alorok perrang ka Bātawi.

È bārā' djbālānna halte ghellā' bādā bengko radjā ata' essèng, èngghi panèka:

Fabbrik tjandhoe (Opiumfabriek.)

Fabbrik tjandhoe angghāpanèka amassa' sareng njepo'e tjandhoe regie (ressi) sè èdjhoewālā Goepermèn è tana Hindija Nederland.

Naghārā sè momolan èoddhi èdjhoewāii tjandhoe regie ghellā' nèng è karèsidenan Madhoerā, èngghi panèka molaè taon 1897, marghā èangghādijā

a. ta' bānnja' rèng amadhāddhā.

b. ghāmpaug djāga'ānna bhāb kalowar maso'na tjandhoe gellap.

Dhāddhi saopama dhāghāngan tjandhoe regie ghellā' èamboewāghi, marghā ta' padjoe otalā marghā laènna, tanto Goepermèn ta' rogi bānnja'.

Laèn dāri angghāpanèka fabbrik tjandhoe ghellā' èbhādhi pamarèksa'anna tjandhoe tangkeppan, sopadjā èkaonèngana: ponapa lerres tjandhoe gellap, ponapa tjandhoe regie otalā tjandhoe tjamporan. Dhinèng orèng sè èwādjiipaghi ngaonèngè ka bhidhāna tjandhoe gellap sareng tjandhoe regie panèka nèng sèttong doe'wā' antennar hisaos, sè ampon mastè èngghi panèka Dirèktoerra fabbrik tjandhoe sareng Scheikundige (1) bhālāna.

Manabi bādā orèng èpangghi kaengghoenan tjandhoe gellap, sabelloenna bhoektèna marè èparèksa è fabbrik ghellā', parkarana ta' èpotos, sabāb tjandhoe bhoektèna ghi' ta' terrang, djhā' lerres bānnè tjandhoe regie (tjandhoe gellap).

Mètorot tjarètana orèng, sadhādja orèng sè alalakon lamon kalowara tōhā maso'a è bāgiān dālemma pakaranganna fabbrik ghellā' mètè padā èbāngkangè, sabāb tako' amè' ngètjo' tjandhoe èèrrep èpangang-ghoejjā. Anangèng maskè sapanèka dhāng-kadhāng bādā djhoeghān sè kèngèng ngètjo', èngghi panèka èèrrep èdālem taboe'na (èontal). Nalèka èkaonèngè, pas dhoeli èpargasi; dhāddhi tjandhoe sè èontal ghellā' pas dhoeli kalowar polè.

Katjatora saamponna kaelā napa' ka dhālemma D. K. Ardiwinata mèrèng kabār djhā' kampong Gang Kanari panèka kèngèng ènjamaè mastèkana kampong Bātawi, sabāb èangghādijā djhemdjhem, tadā' karoeseōān malèng, rampok otalā lèp-salèp. Rèng-orènguga padā lèboer

(1) Scheikundige panèka orèng sè pènter èlmo *scheikunde*.

‘ihäddä, bisoehoer däri laèn kennengngan ta’ hängal maso’, marghä manabi katemmon ta’ mangghi paboeroeän, karana è pèngghir lao’ èkennengngè pakaranganna fabbrik tjandhoe, è pèngghir härä’ sareng dädjä songaj Tjikini. è pèngghir tëmor lorong radjä tor èdjägä puelisi asèkep sanapan (manabi malem). Ponapa polè ampon kalakon doe kalè bädä malèng däri laèn kennengngan padä katemmon tor padä matè. Dhäddhi pas tadä’ malèng hängal maso’ polè.

Amarghä angghäpanèka lännja’ orèng mantja sè padä enneng è kampong angghädijä somèlèa djhäoe ka pangghäbäjänna, sabäb malar kadjhèmdjheumauna kampongnga, tor häwäna saè. Mèlana kaoelä ladjhoe tagbijoer djhoeghän ngallè ka angghädijä sakalè.

• E nalèka sèttong arè kaoelä èntar nèngalè:

Fabbrik (1) „Java Cold Storage”

Ierres è djhädhimor kaoelä, èngghi panèka èboedina settatsijoen Salemba. Java Cold Storage ghellä’ andi’na Maskeppè bhängsa Inggris. Dhäddhi njama „Java Cold Storage” angghäpanèka èngghi otja’ Inggris. Bätja’anna sapanèka: Java Coud Storèdj; artèna: Java = Djhäbä, Cold = tjellep (koud Bäl), Storage = goedäng. Dhäddhi maksotta: Goedäng tjellep è tana Djhäbä.

Prandhinèng goedäng Java Cold Storage ghellä’ èbhädhi kennengngan panaroan sareng padjhoewälänna dhäghhängan bädhällän tana Australia; opama: dhäghhingnga sapè, embi’ sareng bäbi, powan, mantiga, kèdjoe, salem, sardin, biskit, maddhoe, boewä aèr, anggoer, appel sareng èn-laènna.

Mètorot katerranganna Radhin Djajawinata, djhoertolès èangghädijä, dhäghhängan sè èghibä däri Australia ghellä’ bädäna ètengnga paladjärän saos 30 arè. Mangka napa’na ka Bätawi ta’ ladjhoe padjoe, dhäddhi kodhoe ètarò dhimèn; la-mala bädä dhäghhing, wä’-boewä’än sareng èn-laènna sè ètarò kantos 6 — 7 boelän. Somèlèa dhäghhing sareng wä’-boewä’än ghellä’ ètarò sapanèka abiddhä, tapè ta’ poron rosak; dhäghhingnga manabi èkerra’ ghi’ metto dära kadhi dhäghhing sè ghi’ bhoeroe èsambhelli.

Manabi orèng mèreng kabbär bhäb panèka tanto tjè’ mengnga’na tor ollè dhäddhi ta’ partjadjä, ma’ bädä dhäghhing sareng wä’-boewä’än tahan ètarò 6 — 7 boelän. Dhinèng sè dhäddhi marghäna ta’ rosak,

(1) Salerressa nèng *goedäng*, länne fabbrik. Sè kappra anjamaè „fabbrik” nèng rèng kampong, sabäb dhumèn onèng èkennengngè fabbrik ès.

sapanèka: dhāghing, wā'-boewā'ān angghāpanèka paḍā ètarō èḍālem pangkèng (goedāng), sè atabing sareng aghābhāk tor alabāng papan rapet, kantos ta' kamaso'an hāwā ḍāri lowar. Pangkèng bhoeroe èssè'è hāwā tjellep, sè èbhāḍhi tor èpamaso' sareng messin.

Somèlèa ampon èterrangugaghi sapanèka, tapè tanto bānna' orèng ta' onèng ka sabābbhā bhārang ghellā' sè ta' poron rosak èsabā' è hāwā tjellep. Mèlana kaoelā parlo nerrangngaghi sakadhārrā. Tja'na rèng pènter, dhāghing sareng wā'-boewā'ān panèka rosakka nèng alan-taran kèngèng bhārang alos sè anjama *bakterie* (1).

Bakterie panèka, manabi enneng è temperatuur (panassa hāwā) sè aḍḍhoe ka abā'na, taḍā' polè lakona kadjhābhāna marosak rāng-bhārang sè èkennengngè. Manabi hāwā sè èkennengngè ghellā' èpatjè' tjelleppa, bakterie panèka ta' apa-ponapa (ta' ngennèng). Djhoeghān saopama hāwā ghellā' èpasedḍheng panassa polè, abā'na èngghi pas molaè ararosak polè.

Samangkèn kaoelā nerrangngaghiā tjarèta bhāb kabāḍā'ānna pang-kèng tjellep ghellā'. Rèng-orèng, sè kalowar maso' è pangkèng ang-ghāḍijā paḍā ngangghoej kalambhi panas (kadhiā „winterjas”, èngghi panèka mantel sè èangghoej è mosèm winter sareng bhāngsa Èropa), sabāb manabi ta' sapanèka tanto ta' tahan ka katjelleppanna.

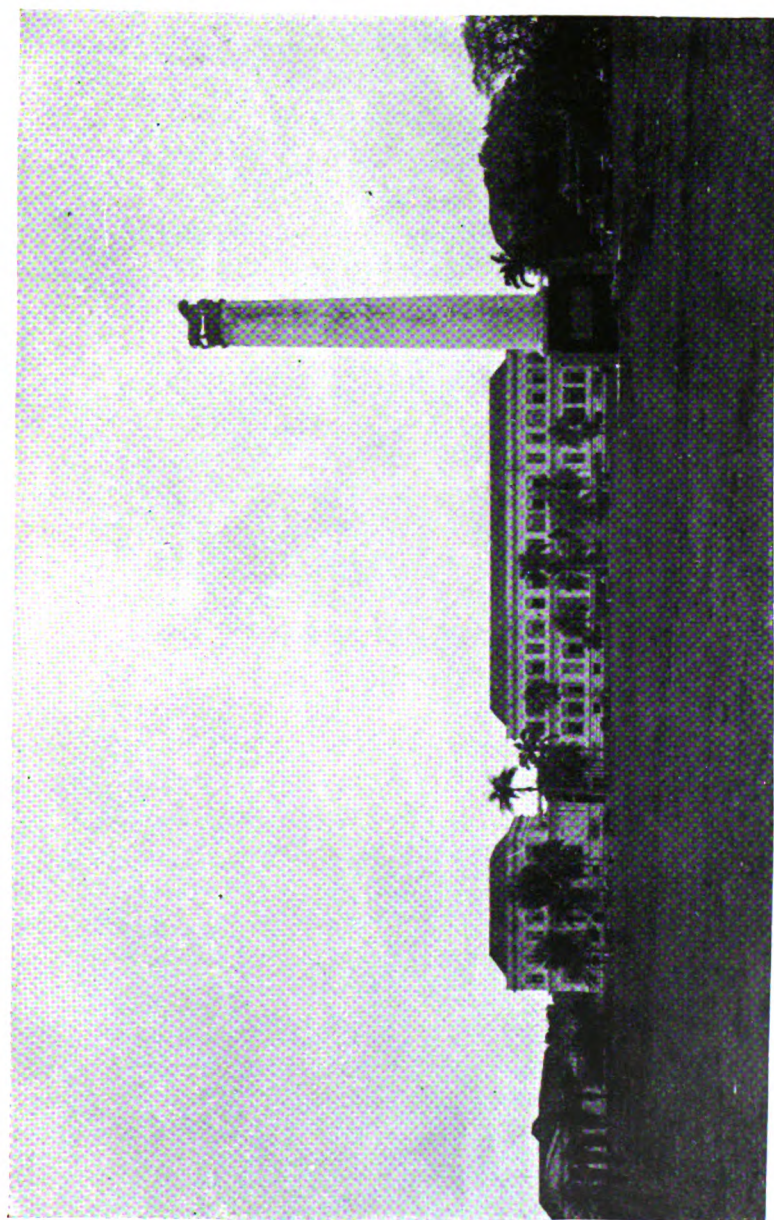
Kaoelā ngodḍhi noro' maso' ta' ngangghoej kalambhi panas. Ghi' bhoeroe napa' kaḍālem labāngnga kaoelā ampon arassa ta' kowat tjellep; mangka so'è kaḍālem so'è tjellep. Mèlaèpon kaoelā pas dhoeli abāli kalowar.

Tja'na orèng, hāwā è tana Australia sareng Èropa panèka tjè' tjelleppa manabi ètèmbhāng sareng hāwā è tana Hindijā Nederland. Somèlèa kaoelā ta' onèng èntar ka tana Australia otabā ka Èropa, tapè kaoelā onèng ra-ngèra bhāb katjelleppanna hāwāna; rassana ma' masè ta' djlhōeā sareng katjelleppanna hāwāna pangkèng ghellā'.

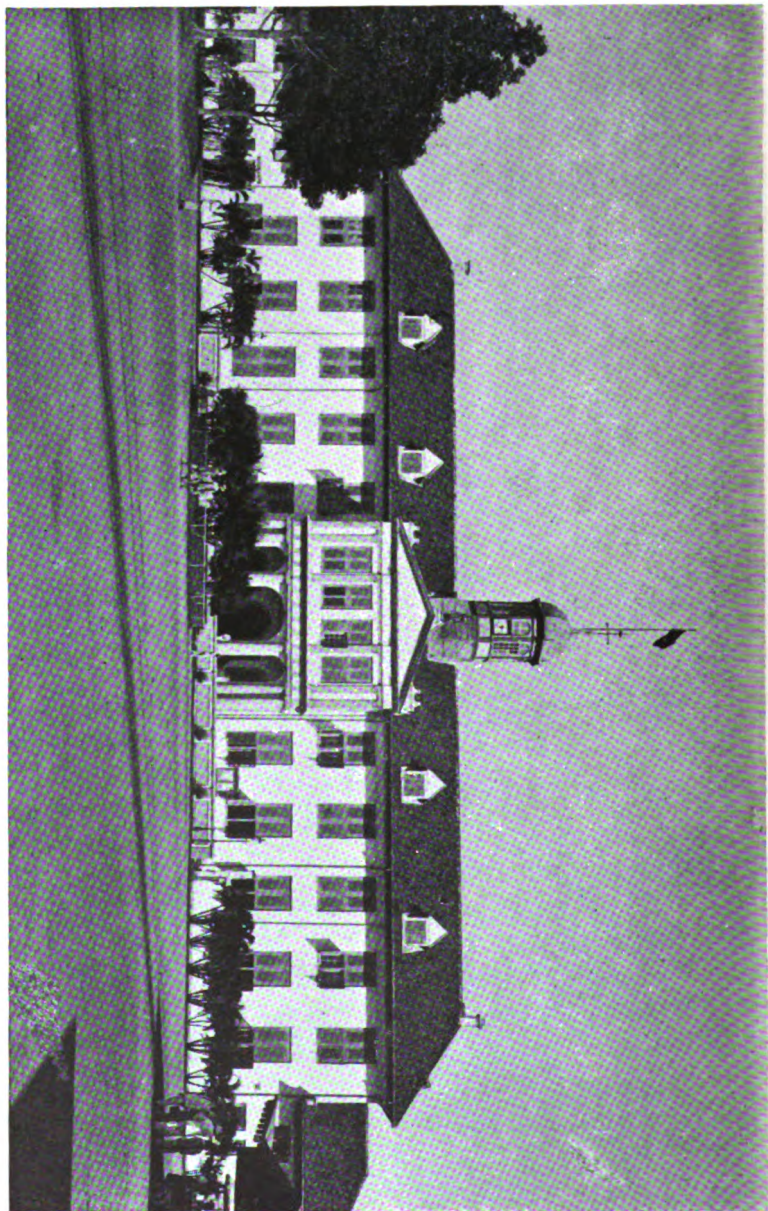
Sakalowarra ḍāri Java Cold Storage ghellā' kaoelā pas terros lān-djhālānan, nompā' èttrèm N. I. T. M. ḍā' ḍāḍjā. Èkala' lekkassa tjarèta èttrèm ampon napa' ka halte Gang Sepijer; kaoelā pas toron èangghāḍijā, ladjhoe adjhālān ḍā' bārā' noro' lorong sè èpèngghir lao'na Lapang Singa (2).

(1) *Bakterie* panèka katèngal manabi èkèker sareng *microscop*.

(2) Lapang (tanah lapang Mak.) = lon-alon; Singa = matjan. Balāndhā kappra anjamaè „Waterlooplein”.

Panèka ghämbhärä kantor, sè sareng rèng Bätawi ènjamaè: Kantor Palis, sareng
tana lapang Singa (Waterlooplein).

Kantor bitjara (Stadhuis).

Sabelloenna kaoelá nerrossaghi padjhälänan, parlo nerrangngaghi kabäqä'anna halte ghellä' dbingèn. Kennengnganna halte ghellä' lerres è tapakdängdängnga Gang Sepijer. Lorong sè dāri lao' dā' dādja terrosanna lorong sè dāri Mèstèr, djoedjhoek ka Pasar-Baroe terros ka Bātawi; sè dāri tèmor dā' bārā' (Gang Sepijer) dāri Goenongsari terros ka lon-alon Gambir (*Koningsplein*). Paddhoe tèmor-dādja tapakdängdäng ghellä' èkennengngè kamar bola sè anjama „*Militaire Sociteit Concordia*”; kamar bola panèka talèbāt radjā sareng saèna, manabi nèngalè mar-kamarra neng-èdālem, saèna rarengghān bhāghoessa rāng-bhārāng, rang-larangnga arghāna, kaoelā pas tomboe pèkkèr: kamar bola apa karaton? Èeddhi'anna kamar bola panèka bādā bhoen-kebbhoenanna, manabi mal m dhāmarra njarektjek, èra' tar-kataran kadhi sèjangnga. Èangghādijā èsadijā'āghi atosan mèdjā nè'-kènè' èkalènglèngè korsè. Sè todjoe' èangghādijā namong rèng soghi bisaos, ngādā'i mènoman sareng teddhā'ān sè è-saè, sè onèng madängsa djhilā; kopèng bhoenten ta' arassa èkabälloennaghi sabāb *stafmuziek* djhā'-sakèddjhā' amonjè. È bhoen-kebbhoenan angghādijā tadā' laèn djhābhā senneng sè èkarassa; sadhādja pantjadrijā ollè bāgiān bāng-sèbāng. Ènoman, teddhā'ān saè, mosik sannjak, tatèngalan bānnja', Laènna ngatèrappa dhāmar sareng bhiroena bhoental, bānnja' para nja-njonja, sè padā ngabbhiāghi dhān-dhānanna, ngettokkaghi kapènterranna, bhāb ngator abā' bān ngangghoej. Lalak ta' arassa lalak, hāwā tjellep njarepsep, angèn ser-kalesserran. Orèng sè ta' soghi namong narèma nganggāl dāri djhāoeāna bisaos. Kaoelā maso' ka bilānganna orèng sè padā nganggāl.

È paddhoe tèmor-lao'na tapakdängdäng ghellä' èkennengngè bengkona pamosighān sè anjama „*stafmuziek*”, paddhoe bārā'-lao'na èkennengngè „*tangse*” sareng bengkona para opsir; paddhoe bārā'-dādja bādā

L o n - a l o n L a p a n g s i n g a (Waterlooplein).

Ènga'-tengnga'anna Lapangsinga angghāpanèka bādā pèlar bātona boengkol tor tèngghi robāna potè molos; è kontjo'na bādā tjan-ma-tjananna (nga'-singa'an) apolas tjelleng. Angghāpanèka marghāna pramèla lon-alon ghellä' ènjamaè „Lapangsinga”.

Tja'na orèng, nga'-singa'an ghellä' èpaddhek nalèka taon 1828. Dhinèng ghoenana èbhādhi *tandhā parèngettan* nalèka paperrāngnga Radjhā Frankrijk (Parasman) ètana Èropa, èeddhi'na dhisa Wterloo

(è tana Belgic). kantos kaboen, bhälätantrana tjar-katjër, tor kapala perrangna (Radjhâna-Napoleon Bonaparte I) këngèng pèghä' sareng mosona, èngghi panèka nalèka taon 1813.

Katjatora kaeolä sè adjhälän dä' bärä' noro' pèngghir lao'na Lapangsinga ghellä', saamponna napa' ka paddhoe bärä'-lao'na, pas abhiloek dä' dädjä. Lorong sè èpèngghir bärä'na Lapangsinga, teppa' bhäktengngana atjanka dä' bärä' terros ka lon-alon Gambir (Koningsplein), èngghi panèka sè anjama Gang Willems (Willemslaen). Ènga'-tengnga'anna lorong partellonna è pèngghir bärä'na Lapangsinga ghellä', bädä makamma Bäländhâna èkalènglèngè paghär ratja' bessè (1). Makam angghäpanèka ta' aèssè, nèng èbhädhi parèngët'an èopama'aghi

Pasarèanna Djindräl Michiels.

Tja'na orèng, Djindräl Mahëlis (Michiels) panèka sèdhä aperrang è Bhäli nalèka taon 1849.

Djindräl Mahëlis panèka kalonta asmana ka orèng Madhoerä (Songennep), marghä adhil ka bhähä parèntana, sareng ta' pang-ghämpang ngokom orèng sarombänna, sabäb kaaghoengan pangghäliän sapanèka: „Ngokom rèng sorang sè ta' sala, ngo'an aleppasa rèng sapolo sè terrang kasala'anna”.

Kantos mangkèn è Songennep lagghi' dhäddhi tja'-otja'an, opama bädä na'-kana' akodhoen parkara èn-maènan, sè ta' soka kapprana ngotja' sapanèka: „Maskè ètanja'aghiä ka Djindräl Mahëlis tanto anoan (.....) engko'.”

Opama orèng adjhèp dä' tèmor neng-è pasarèan parèngëttan ghellä', tanto nèngalè bengko pangghoeng sosen doewä' tjé' tèngghina sarta tjé' landjhängnga, èngghi panèka sè ènjamaè:

Kantor Paleis.

Pannengnga kantor Palis (Paleis) panèka malang dä' dädjä dä' lao', adhèp dä' bärä' (ka Lapangsinga).

Tja'na orèng kantor Palis ghellä' èbhädhi nalèka djhämanna Goepennor Djindräl Daendels, èngghi panèka bækto taon 1809. Kasokanna èbhädhiä karatonna (paleis) Coepennor Djindräl, tapè ta' lastarè, pas maddhek polè è Bogor (Buitenzorg). Paleis ghellä' pas èbhädhi kantor Departement, nangèng sareng rèng Bätawi ghi' lastarè ènjamaè „kantor Palis”. Dhinèng sè bädä è kantor ghellä' èngghi panèka:

(1) (tjaksodji).

Departement Onderwijs en Eeredienst,

Departement van Financiën sareng sabāgiān

Departement van Oorlog;

polè èbhādhi kennengngan pabālgāddringanna *Raad van Indië*.

È kanganna kantor Palis bhoeroe bādā pangadhilān:

Hooggerichtshof.

Hooggerichtshof panēka pangadhilān sè ghi-tèngghiān kadhibi' sarta sè adjāgā sadhādjiāna pangadhilān è tana Hindijā Nederland (1).

Parkarana pardjādji radjā bhāngsa Èropa dāri pangkat Rèsident kaattas, kadjhābhāna Goepennor Djindrāl èpotosè èangghādijā. Goepennor Djindrāl manabi kaaghoengan parkara èpotos è Hooge raad der Nederlanden è naghārā Bālandhā.

Èantarana kantor Palis sareng artja singa ghellā', èngghi panēka lerres èdjhoedjhoeghāna pasarānna Djindrāl Michiels sareng artja singa bādā:

Artjana Towan Bessar Goepennor Djindrāl

Jan Pieterszoon Koen.

Artja ghellā', èbhādhi dāri bhāngsana ghāngsa (proenggoe Djh. = brons Bāl.), mandjheng adhep dā' bārā' neng-èattas sendhi bāto lèpa'au radjā tor abāk tèngghi; astana sè kangān ngentjeng kabābā, tondjhoe'na nodhing ka tana; astana sè katjèr ngastanè dhāloebāng. Tja'na orèng, dhāloebāng sè èastanè ghellā' ekkarra kotja Bātawi.

Mètorot katerranganna orèng sè onèng ka tjarètana, Towan Bessar sè ngastanè ekkarra kotja Bātawi tor sambī nodhing ka tana ghellā' nalēka nantoaghi tes-bātesa kotja Bātawi, èngghi panēka nalēka boelān Mei taon 1619.

Artja ghellā' èpaddhek nalēka arè Satto tangghāl 29 Mei 1869 bādjā pokol 8 lagghoe, èngghi panēka ghi' djhāmanna Towan Bessar Goepennor Djindrāl Mr. Pieter Mijer.

Sè maloe masang dhāsarra sendhina artja ghellā' Towan Bessar Goepennor Djindrāl Mijer dhibi'. Nalēka angghāpanēka Toewan Bessar abhoesana (arangkeppan rasokan) kadhi tokang bāto; masang bāto sareng lolo dhibi'. Pangladhinna, sè ngangko' lolo njonja sareng pot-trana dhibi'.

(1) Pangadhilān sè ghi-tèngghiān kadhibi' è naghārā Bālandhā anjama: *Hooge raad der Nederlanden*.

Kas-pakakassa Towan Bessar sè nonokangè ghellä' padä ebhädhi däri salaka sadhädjä, opama: tjètök, landoe', sosso'na beddhi (1), ettang bädqhäna aèng, djidäl sareng èn-laènna.

Nalékana Towan Bessar masang lolo ètoro'è monjèna mosik sareng marèjem pan-saponapan kalè, kantos kadhi sè maghoendhek naghärä. E arè angghäpanèka è Bätawi bädä mèn-rammèn radjä.

Prandhinèng ghoenana artja ghellä' èpasang èangghädijä nèng ebhädhi parèngettan, djhä' omorra kotja Bätawi molaè ebhädhi sareng Towan Bessar Jan Pieterszoon Koen kantos ka boelän angghäpanèka (Mei 1869) lerres 250 taon, èngghi panèka molaè däri boelän Mei 1619 kantos ka boelän Mei 1869 (2).

Saamponna kaelä marè ngal-nèngalè däri pasarèanna Djindräl Mahélis ghellä' pas adjhälän noro' lorong sè dä' bärä' djhoedjhoek ka lon-alon „Gambir”. Lerres èantarana pasarèanna Djindräl Mahélis sareng lon-alon Gambir, lorong panèka èpegghä' songaj Tjiliwoeng dä' dädjä dä' lao'. Ghälädhägghä songaj angghäpanèka sareng rèng Bätawi ènjamaè „Djembatan Willems.”

Mongghing dädjäna ghälädhähk ghellä' bädä tana sarat èkalènglèngè songaj, tèngalanna dhi-kadhiä polo èngghi panèka boedjännna bhintèng tana, sè sareng rèng Bätawi ènjamaè „Gedong peteng.”

Ra-kèra padjhälänan 3 mennèt kaelä ampon napa' ka kontjo'na lorong (Willeuslaan), èngghi panèka mongghing lao'na paddhoe tèmor-dädjäna:

L o n - a l o n G a m b i r (K o n i n g s p l e i n).

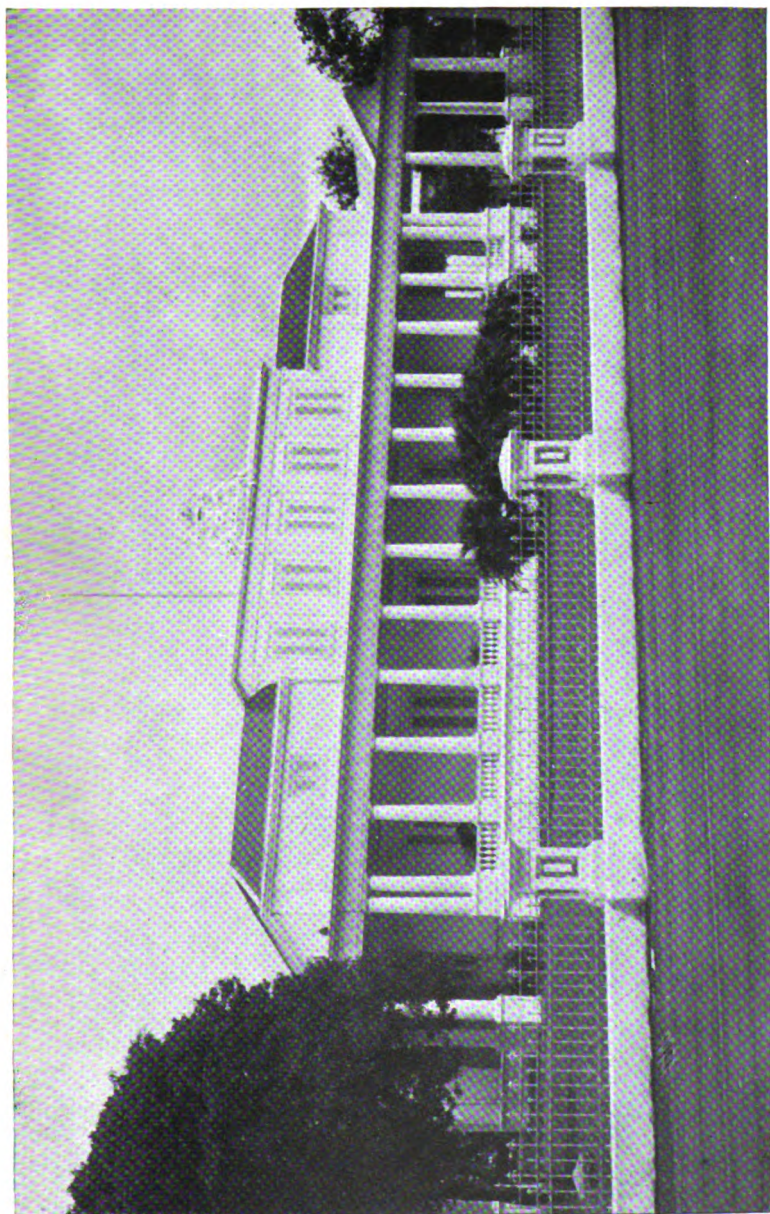
Tja'na orèng lon-alon Gambir panèka djä'-radjä'an kadhibi' däri sadhädjäna lon-alon è tana Hindia Nederland. Bhängonna ta' masaghi lerres kadhi kapprana lon-alon, pèngghir dädjäna tjè' pandä'na (tjè' tjopè'na) manabi ebhändhing sareng pèngghir èn-laènna. Radjäna lon-alon angghäpanèka — saepal masaghi.

Orèng sè ampon onèng ngalènglèngè lon-alon ghellä' nerrangngaghi, djhä' kobbhengnga lon-alon angghäpanèka padjhälänan — sweddhäm.

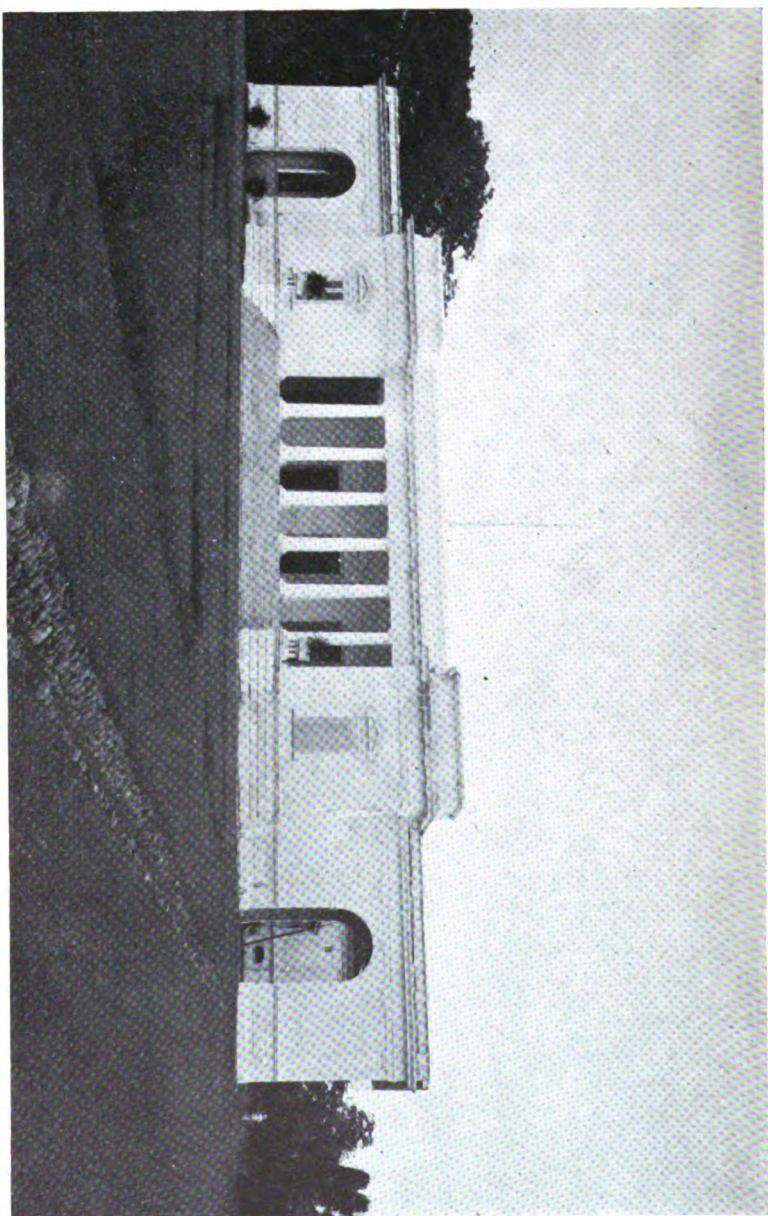
(1) sërko'.

(2) Kanedjeng Towan Bessar Jan Pieterszoon Koen panèka kaselbhoet èdälèm bhähät tana Djälä ènjamaè „Mor djungkoeng Korèng”. Dimèng artèna sapanèka: *mor* ra-kèra rèngkessanna otja' Portegis „Capitaömor” pangradjäna bhälä-tantra ta'è; djangkoeng-tèngghi; *kanèng* ollè diädhi däri otja' Bäländhä „*koniny*” ardjä (rato').

Sè djhoemenneng Goepenoer Djindräl doe kalè, èngghi panèka molaè taon 1619-1623 sareng taon 1627-1629. Pasè häna nalèka taon 1629, èngghi panèka nalèka Soltan Ageng (Mataram) ngèppong naghärä Bätawi.

Adjoenanna dhälemma Towan Bessar Goefennor Djindral è Rijswijk.

Pongkoranna dhālemma Towan Bessar Goefennor Djindrāl.

È sakalènglèngnga lon-alon ghellä' bädä lorongnga rangkep doewä, èngghi panëka sè lowaran djhällän radjä, sè dälemman nèng èbhädhi bät-lèbhähänna rèng adjhàlan soko, sareng bhängsa Èrropa ènjamaè: *trottoir* (maos: trottoar 1). Lorong angghäpanëka (*trottoir*) ètèmbhoek sareng bätö sè ètjamporè asphalt tjè' bännja'na, kantos ngalèksèr dhi-kadhiä palèstèran (kadhiä lorong radjä è Sorabhädjä).

Manabi orèng mèrèng bhäb karadjä'änna lon-alon Gambir ghellä', mastè pas ngèra, djhä' lon-alon angghäpanëka tanto saè; anangèng pangèra angghäpanëka kalèro, marghä boedjoeddhä ta' saè, karana tanana bännja' bäh'-lembingnga, ponapa polè rebbhäna ta' èparatènè (1).

Mongghing bärä'-djädjäna lon-alon ghellä' aella' lorong, katèngal pongkoranna dhälemma Towan Bessar Goepennor Djindräl èngghi panëka kalongghoeänna manabi kalerressan bädä è Bätawi.

Diadä'änna angghäpanëka, lerres èpèngghirrä lon alon (aella' lorong èkennengngè kantor téléppon (t e l e f o o n k a n t o o r)).

È pèngghir tèmorra lon-alon ghellä' bädä *settatsijoen seppoer N.I.S.* (2) sareng gäridjä Protèstan, sè ènjamaè gäridjä „Willems". Bhängonna ata'na gäridjä angghäpanëka boenter kebboeng dhi-kadhiä tjongkop astana Soltan Songennep. Dhinèng sè èbhädhi lai, abhàngon kadhi ata' sèrap.

Èpèngghir lao'na lon-alon bädä lodjhi karèsidènan sareng *sakola'an hakim* (R e c h t s s c h o o l).

Dhinèng èpèngghir bärä'na bädä bengko panjèmpennanna räng-bhäräng kona atjem matjem, bhäräng rambing, ghäghäliän, pakakas perrang, sareng èn-laennèpon (Gebouw van het Bataviaasch genootschap van kunsten en Wetenschappen), sè ènjamaè „Museum", polè dhälemma Consul Djeriman (Deutschland).

Ta' katjatora bädäna è djhällän, kaoelä ampon napa' ka:

Museum (Gheḍḍhoeng ghädjhä).

Bengko museum (moesioem) panëka sareng rèng Bätawi ènjamaè „gedong gadjah", marghä èadä'änna bädä djhäh'-ghädjhäh'än dhimbhähghäna, mandjheng ètas sendhi lèpa'an abäk tèngghi. Tja'èpon,

(1) Lon-alon Songennep panëka kaètong bäh'-djhoebäh'än kadhibi' däri sa thädjäna lon-alon è tana Madjoerä; anangèng manabi tanana èbhändhing sareng lon-alon Gambir kaètong saè.

(2) E naleka momolanna taon 1914 seppoer angghäpanëka èsèrènnaghi ka Goepmèn, pas anjama seppoer S.S. djhoeghän; settatsijoen anjama settatsijoen *Wetvrede* otalä settatsijoen Gambir.

djhä'-ghädhjä'än angghäpanëka kërëmauna Rato (Radjhä) Sëjem, mënangka dhäddhi tandhä panarëmauna ka Kangdjeng Goepmèn, marghä sàè arè Sennèn tangghäl 27 Maart 1871.

È ampèr adä'na (voorzaal) museum ghellä' bädä artjana nem mëgghi' djä-radjä dhi-kadhiä orèng padä ugaugghoej sendhi lèpa'an, adjhädjhär wä'-doewä'.

È museum bhoeroe bädä pangkèngnga sè anjama „*kamar emmas*” Këmar emmas panëka têngalanna tèra' kadhi sè rabák, marghä èaugghädjä aèssè lamaré possa' aèssè bhäraug emmas ènten. Dhinèng räng-bhäräng sè bädä èaugghädjä kabannja'an posakana para rato è tana Hindiä Nederland, kadhi:

1. Ko'-djhoe'ko'an kadjoe 2 mëgghi'; bhäräng panëka èpangghi èattassa labäng ghäldhighänna karaton Djämbi nalëka taon 1858.

2. Pita bennang emmas ugaugghoej mak ta Nederland sè èghändjhärräghi ka Toekoe Moeda Said Setija Maharadja, kapala perrang VII Moekim (Atjè) nalëka taon 1888. Anangèng nalëka taon 1896 pas èpöndhoet polè, marghä Toekoe Moeda ghellä' ta' èsto.

3. Pèlor emmas anè, bädä ghämbharrä mowana manossa; ìtatana dāri ènten (2 mëgghi') dāri Atjè.

4. Kerrès ellok „Baroe sembah” abinanna Soltan Bhändjhärmasèn. Mèlana kerrès ghellä' ènjamaè „Baroe sembah”, sahāb dhimèn Soltan sè èako dhäddhi Radjhä saamponna kaaghoengan kerrès ghellä'.

5. Korsè emmas Tja'na orèng, korsè angghäpanëka abhädhi nalëka paparenta'an Soltan Adam, Bhändjhärmasèn.

6. Padjoeng karadjhä'än Bhändjhärmasèn dāri emmas, mandjheug ètengnga.

7. Mandirä soltra konèng ugaugghoej ghämbhär bintang, asmauna Alla, Nabbhi Mohammad sareng èn-laènna, patjara karaton Bānten. Mandirä angghäpanëka ampon tjè' rosakka. Kontjo'na dhānauganna èpasangè oen-dāoenan konèngan. èokèr karawāngan ugaugghoej ghämbhär doewä', mënangka panolak.

8. Mènangan dāri pellokka pao djenggé dhämpè' sapasaug, ngaugghoej soko sowasa, patjara karaton Bānten.

9. Kakapa (lapa') bhāghoes, dāri Bhāngkalan.

10. Korsè talèppokan 3 mëgghi', dāri kamarra tamoj è lodjhi karèsidènan Djèkdjakarta, sè têngghi sadjä'än kalongghoeanna Pèjan-dhālem Soltan. Anangèng atoran angghäpanëka lodjhoè èobā sareng

Goepennor Djindräl Daendels; kalongghoeänna Soltan sareng Rèsidèn épapađä.

11. Tamèng emmas sapasang, tjarana karaton Bhāngkalan; radjāna saghāđđhāng tangghoeng.

12. Topi ghāloeddhroe tjelleug, sè sareng ièng Bhāngkalan ènjamāè „kottja tjabāug.” Topi angghāpanēka ètaratasè ènten djā-radjā, bānnja’na 693 mēgghi’; èpēngghirrä èpasangè boelocna mano’ potè.

Tja’na orèng kottja tjabāng ghellā’ ghew-aghemmauna Pējan-dhālem Panembhā’ān Tjakraadiningrat VIII (1).

13. Kerrès sè Djākapitoeroen đāri karaton Bhāngkalan; pendhoeğghā saparo emmas, saparo sowasa; landhiājāna ètarè’èsè ènten.

14. Talam emmas boenter èkaollè đāri karaton Bhāngkalan. Èat-tasanna talam angghāpanēka bāđā tolēsanna aksara Bālāndhā otja’ Bālāndhā sareng aksara Djhābā otja’ Djhābā; maksoddiā sapanēka: „Tandhā parēngettan đāri Kompennè ka Panembhā’ān Madhoerā, *Adipati Tjakradiningrat* (:), naleka orèng Madhoerā nolongè perrangnga Kompennè sareng orèng Inggris è Bātawi taon 1785.

Talam ghellā’ manabi kaoelā ta’ tabēlap èbhāđđhi đāri emmas sabidhāk, berrāt 34½ (tello polo empa’ satengnga) rēnggit, kabellina f 2200 (đoe èboe đoe ratos ropēja), ètarēma’aghi nalēka boelān Februari 1876.

15. Mandirā pandocella karaton Mekkasān. Mandirā angghāpanēka bāđā ghāmbhārrā dhilā bhoeta „Tjengkara” negghoe’ tjalo’ sareng tamèng.

Laèn đāri angghāpanēka è lamarè sè èpēngghir đāđjā bānnja’ rāng-bhārrāng sè amata ènten, bārlējan, djāmerroet, mamēran sareng èn-laènna. Èđālem lamarè angghāđđjā bāđā sellō’ sapasang sareng kakalong pađā amata bārlējan tjē’ radjāna. Saddjheğghā kaoelā ghi’ ta’ onèng nèugālè bārlējan sè radjāna kadhi angghāpanēka.

Polè bāđā kerrès ellōk, sè alandhiān emmas taratas bārlējan sareng mamēran djā-radjā.

Dlinèng ráug bhārrāng sè bāđā è lamarè angghāđđjā kabānnja’an đāri Bhāli sareng Lombo’; bāđā djhoeghān sè đāri Bornèò sareng Sèlèbes.

(1) Pējan-dhālem angghāpanēka sèđđhā boelān Augustus 1883, èsarēaghi è asta boelāna masēlut kottja Bhāngkalan.

(2) Ra-kēra kaoelā Tjakradiningrat VIII, sabāb pa-èđhāna nalēka boelān Augustus 1783.

Saamponna bälättra kaoelä sè ngal-nèngalè è pangkèng angghädijä, pas ngallè ka pangkèng bännèan, sè possa' sareng räng-bhäräng, ta' kaèlong bärna otabä matjemma.

Èpèngghir dädjäna pangkèng panèka bädä marèjemma nè'-kènè' sètong èpanongko' diattasanna lamarè pettè (*toonbank Bäl.*) Kontjo'na marèjem angghäpanèka abhāngon tjètakka olar sè anganga. Tja'na orèng, marèjem ghellä' èkaollè dāri Atjè.

Neng-èeddhi'āna marèjem ghellä' bädä sanapan dāri Atjè amatjem-matjem tor dhä-njalèndhā, opama: Bädä sè elloppa tjè' pandā'na, tapè radjäna salengugenna rèng towa; tèngalanna kadhi marèjem peltè'an, sè ngaugghoej popor. Polè bädä sè elloppa abäk radjä, tor tjè' landjhāngnga; ra-kèra doe kalèna landjhāngnga elloppa sanapan sè kappra.

Di bärä'āna marèjem olar ghellä', èattasanna lamarè pettè, bädä tandhoe korsèna doedowä' padä ngangghoej padjoeng. Dhinèng tandhoe angghäpanèka bekkas katètèanna Rato Bhäli. èkaollè nalèka taon 1906.

È di bärä'āna tandhoe ghellä' bädä lamarè pettèna djhädjhär doewä, sè lao'an aèssè kalambhi sareng oto bessè abhāngon rantaj djhāliket, èngghi panèka angghoejjä kapala perrang bhāngsa Èrropa ghi' djhāman konana; sè djhoeng dädjä'ān aèssè räng-bhäräng dāri Papowa, Djäjä' sareng èn-laènna, opama: pana sareng ghāndhibāna, tamèng, oto tamèng dāri kolè'na bhoeroen alas, kakaloug sèjongnga tjèlèng sareng bānnja' matjem laènna.

Èdālem lamarè sè pèngghir lao' bädä bhäräng auaman, angghi'ān sareng tennonan amatjem-matjem padä bādhalān Borneo sareng Sèlèbes. Èangghädijä kaoelä nèngalè kalambhi sareng bhākalla padä dāri dhāloebāng kadjoë. Bhi-kalambhi bhoeroe bānnja' sè èpola (èpolas) kadhi djita, kantos ta' katara djhā' dhāloebāng.

Kaoelä pas nèngalè polè ka pangkèng sè djhoeng bärä'ān, èngghi panèka pangkèng kennenguganna bādjäng, topèng, ta' bhoeta'an sareng sabhāngsana. Dhinèng bādjängnga abärna empa, èngghi panèka:

- a. bādjäng poerwo | Dāri kolè'. Bādjäng angghäpanèka bädä sè
- b. bādjäng geddok | abhāngon tjara (bādhalān dāri) Bhäli.
- c. bādjäng kroetjil (kliti') dāri kadjoë ghipèng,
- d. bādjäng golè', dāri kadjoë boengkol, asampèr.

Diattasanna lamarè sè pèngghir dädjä (adhep dā' bärä') bädä rèng-orèngan doedowä', radjäna dhi-kadhiā rèng towa, èngghi panèka Bhälādhibä (Rato Madhoerä) sareng Karèsna pädä teppa'na atangdhāng.

Èdälem lamarè bärä' sè èpèngghir dädjä bädä kalambhi njalèndhä doe mègghi' dāri Bhāli, èngghi panèka padā dāri pèssè kentang èto'or, tjora'na kadhi sèssè'. Pangèra kaoelā kalambhi ghellā' andi'na orèng soghi, angghoej dhir-èdhirrä.

Samarèna ngal-nèngalè èangghädijä kaoelā pas ngallè polè, maso' ka pangkèng sè rä'-bärä' kadhibi'. Pangkèng hloeroe ta' patè bännja' èssèna tor ghi' ta' èator ongghoe. marghā ghi' bhoeroe èèssè'è. Èangghädijä bädä lamarè, sè aèssè rāng-bhārāng dāri Papowa sareng Djjä' ana-bārna; bhāloetokanna tjètakka orèng sadjhāghāddhā; bädä sè ampon ronto ghighina, pas èpasang polè ngangghoej dhempol; sè èsoddhoe' sareng tombbāk kadjoe kantos terbhās ka boen-emboe-nanna. Neng-èdälem lamarè bännèan polè badā tjètakka réng Papowa 2 mègghi' ghi' bāloedjä, padā èbädqihāi kopè gālbas radjä èrem-rem è aèng kerras.

Èkala' pandā'na tjarèta, kaoelā pas abāli ka pangkèng sè di bärä'anna kamar emmas ghellā', ladjhoe kalowar ka lao'anna lèbāt labāngnga sè djoeng bärä'an. Dlowaranna labāng angghädijä bännja' bāto djä-radjä adjhādjhār dā' lao', padā bädä tolèsan aksara Djhabā konana; tolèsanna tjè' sarana bātja'anna, tor ampon bännja' sè ngèrngèr, kantos para' èlanga. Dhinèng monjèna tolèsan ghellā' mètorot katerranganna orèng sè onèng matja tor ngartè ka otja'na: nerrangngaghi, tana sè èpasangè bāto ghellā' kaaghoenganna Rato Ano, èparèngngaghi (èghändjhärrāghi) ka Ano.

Mongghing tèmorra bāto ghellā' bännja' artjana, amatjem-matjem, adjhārdjhār dā' bärä' dā' tèmor kantos napa' kadälem labāngnga ampèr adā' (è bärä') sè kasebbhoet èadā'. Èangghädijä bädä artjana sapè tjè' radjäna, anjama „Lemboe Andini" (1', èngghi panèka katètèanna Ghoeroe.

È kontjo' lao'na djhārdjharāna bāto sè atolès ghellā' bädä pèjatan dhimbhāghā sareng bhellingnga, opama: dhāngdlāng, egghoeng, talam, pandjhāng sareng èn-laènna. Rāng-bhārāng dhimbhāghāna bännja' sè abāng-lobāng, marghā ampon padā wa-towa. Tja'èpon rāng-bhārāng angghāpanèka pangghian neng-èdälem tana.

Kaoelā pas maso' ka pangkèng sè neng-è tèmoranna bhārāng dhimbhāghā ghellā', èngghi panèka sè aèssè o-paraoan, sampan,

(1) Lemboe = sapè Andini = èngghi sapè.

pakakas mègbà' djhoe' (è tasè' otabà è songaj) bhàt'k ana-bàrna sareng èn-laènna.

Ta' kaljatora kàbàdjà'anna rāng-bhārāng èdālem pangkèng ghellā', kaoelā pas ngallè polè, maso' kadālem pangkèng kènè', sè ènjamaè „Compagniekamer”. Dhinèng èssèna pangkèng ghellā' rāng-bhārāng sapattjrèna èssèna roma, kadhi: randjāng saparadhek, lamarè, dhāmar, mèdjā sareng èn-laènna.

Èlowar labāngnga pangkèng ghellā' (di dādjà'anna) bādā eddjhām sèttong tjè' radjāna, èngghi panèka èkaollè dāri kotṭa Bātawi ladjoe.

Dāri angghādijā kaoelā adjhālān dā' tèmor lèhāt diādjà'anna kamar bibliothek, abāli ka ampèr adā' ghellā', pas maso' ka pangkèng sè pèngghir lao', èngghi panèka pangkèngnga pèssè. Èdālem pangkèng angghādijā bādā lamarè petṭèna pan-sapenapan mèggbi' padā aèssè pèssè kona sareng pèssè mangkèn dāri man-ka'imman naghārā, opama: dāri Amèrika, Ingeris, Parasman, Djirman, Itali, Toerki, Roeslan, Tjèna, Djeppang, Sèjem, sareng èn-laènna. Boedjoeddā amatjem-matjem, bādā sè boenter, boenter alobāng ètèngnga, abhoetjo, boengkol sareng èn-laènna. Radjāna pèssè sè boenter bādā sè padā sareng tjongappa ghellās, èngghi panèka pèssè Sèjem. Dhinèng sè èbhādhi pèssè ghellā' èngghi amatjem-matjem djhoeghān, opama: emmas, salaka, dhimbhāghā, konèngan, dhāloebāng sareng èn-laènna.

Laènna pèssè, èdālem lamarè petṭè ghellā' bādā madālina amatjem-matjem, dāri emmas, salaka, dhimbhāghā saren ghāngsa (proenggoe).

È dādjà labāngnga pangkèng ghellā' (sè èlowar) bādā rèng-orèngan (artja) kadjoe asoerbān, èngghi panèka ghāmbhārā bhāngsa 'Arab wāli karamat, Sjhè Mansoer asmana, sèdhā è Bānten. Kakaramatanna wāli angghāpanèka kalonta ka man-kaamman. Sakèng dāri karamatta, artja ghellā' dhāng-kadhāng èbhādhi panjadhārāna rèng Bātawi, èsabā'i kembhāng kadhi rèng èntar ka makam.

Saamponna marè ngal-nèngalè èangghādijā kaoelā pas palèman noro' lorong dā' bārā' è di dādjà'anna museum. (Lorong angghāpanèka atjampo sareng lorong radjā sè dā' dādjà dā' lao' èboedjà'anna museum). Sanapa'na ka lorong radjā bhoeroe kaoelā pas nompā':

Ettrèm èlèstrik B. E. T. M. (Batavia Electriche Tram Maatschappij).

Ettrèm sè ètompā' kaoelā bhoeroe dāteng dāri dādjà (Harmoenie) bhādhi terrosa dā' lao' ka Tanaabang, Koendangdija (kotṭa Parijs),

Palpotè (Kramat) abhiloek ka' Pasar Sennèn teroes ka kotja Ènten (Bätawi).

Ettrem èlèstrik: panèka ta' èèrèt pa-ponapa, kadhi njamana neng epadjhālān sareng èlèstrik; kabāḍā'anna kadhi èbābā panèka:

Diattasanna tarèksina (karètana) lerres èbhāktengngana bādā tjol-pattjol bessèna, landjhāngnga pata sadèppa lebbi. Bhoengkèlla tjol-pattjol angghāpaneka tjeḅka' ka ata'na tarèksina tor kèngèng èjer-lejer; è kontjo'na bādā roḍāna nè' kènè' sè aleggèt kadhi ling-ghilingnga takal. Leggeddhā roḍā angghāpanèka ètalkettāghi ka kabā', sè èkènteng diattasanna karèta noro' salandjhāngnga errilla. Manabi ettremma adjhālān, roḍā angghāpanèka pas apèddhel; dhāddhi padjhālānna pattjolla ngalèksèr (lotjèr). Kabā' sè ètalkettè roḍāna tjol-pattjol angghāpanèka bādā èlektrissa, èngghi angghāpanèka sè madjhālān ettremma.

Ettrem èlektris panèka neng mowa' orèng bisaos. bhoenten ta' abbākta ghāroebhāk kadhi ettrem settoem; bijāsana namong doewā karèta, karètana èngghi nè' kènè', manabi possā' sadhādja pata aoso' ± 100 orèng. Dhāng-kadhāng kantos tello' tarèksi.

Tja'èpon ettrem èlektris ghellā' èbrādhi nalèka taon Bälāndhā 1898 èngghi panèka ettrem èlektris sè momolan è tana Hindiā Nederland.

Katjatora kaelā sè onghhā ka ettrem èlektris ghellā' teppa' neng-è Gang Trivelli; saampouna napa' ka Gang Brinkok (Laan de Bruyn Kops), lerres eadā'na kantor D. P. M. (*Dorltisch Petroleum Maatschappij*) è tèmor songaj kaelā nèngalè dhālemma Konsoel (Consul) Amèrika ḍādja, èngghi panèka bōkkèlla pamarènta Amèrika, sè kawādjibhān ngaonèng è kabāḍā'anna rèng-orèng Amèrika sè padā enneng è naghārā Bätawi sareng è èn-laèn naghārā sè ètautoaghi. Kadjhābhā Konsoel Amèrika è Bätawi panèka ghi' bādā pan-saponapan Konsoel polè ḍāri èn-laèn naghārā, kadhi Consul Groot Brittanie en Ierland (Inggris), Denemarken, sareng èn-laènnepon.

Saampouna ettrem napa' ka passar Tanaabang, tor ampon alèggoe' ḍā' tèmor, è ḍi lao'anna djhālānna ettrem (mèngghir lorong) kaelā nèngalè bhāṭèk sadjhāghādhlā; bādā sè ghi' lhoeroe marè èbhāṭèk. bādā sè ampon èbeddhel; sabānnè bādā sè ampon èsoḷhā sareng sè ampon èlorot. Bhāṭèk angghāpanèka èdjhoewāl ka mau-kaamman naghārā; somèlèa è Madhoerā èngghi bādā djhoeghān rèng adjhoewāl. Dhinèng

bhatèk ghellà' sareng rèng Songennep ènjamaè „*karèt Batawi*”, margha bhāḍhiānna orèng kampung karèt (1).

Ta' katjatora bhāḍāna è djhālān, ettrēm saamponna megghā'ā djhālānna soppoer Batawi — Bogor (S.S.) pas napa' ka sètlong kampung sè bānna' bengko gheḍḍhoengnga djā-radja tor ghi' padā njar-aujar, èngghi panèka sè ènjamaè.

K a m p o n g N i e u w K o e n d a n g d i j a (K o t t a P a r i j s).

Ko-bengko ghellà' padā 'apangghoeng; bhāngonna kèngèng èkotja' samatjem sadhādja; sè andi' ko-bengko angghāpanèka sadhādja Maskeppè sè anjama (Naamlouze Venootschap) „*De Bouwploeg*”.

Sarrèna bengko ghellà' padā njar-anjar, tor têngalanna è kennengngan angghādija dhi- kadhiā kotta sè bhoeroe dhāddhi, mèlana kèngèng ènjamaè „*kotta anjar*”.

È paddhoe tèmor-lao'na tapakdāngdāngnga djhālānna ettrēm sareng seppoer ghellā' bhāpā bengko tjè' radjāna, pangghoengnga soson tello, èngghi panèka saddjhāna èbhāḍhiā kantorra „*Bouwploeg*” ghellā'. Lerres èpèngghirrà ata'na kantor ghellā' sakalènglèng masang tolèsan aksara Bālāndhā monjèna „N. V. De Bouwploeg”. Tong-sètlongnga aksara angghāpanèka padā èpasangè èlèktris nè'-kènè' pata satanèker kantos narèktèk; têngalanna kadhi sè ètaratas mamatan. È bādja malem panoddjhoepetteng boelān, ra-aksara ghellā', sarat aksara dhāmar.

Prandhinèng bhāndhāna *bouwploeg* sè abhāḍhi kotta Parijs ghellā', tja'èpon f 1500 000 (sètlong satengnga djoeta ropèja).

Saamponna ettrēm napa' ka settatsijoen Mèntèng (è Koendangdija) kaoelā pas toron, ladjhoe adjhālān soko noro' lorong sè djhoedjhoek ka tèmor-lao' (lorong Tjikini). Ra-kèra padjhālānan 5 mennèt ḍāri angghādija, è tèmor djhālān kaoelā nèngalè pakaranganna:

K e b b h o e n b i n a t a n g (P l a n t e n - e n D i e r e n t u i n).

Kebbhoen binatang panèka samangkèn èkaandi' sètlong kompolan (vereeniging) bhāngsa Erropa. Ghi' lambā' kaaghoenganna *Radhin Salèh*, èngghi panèka orèng Djhābā sè kaalok talèbāt pènter aghāmbhār.

Manabi orèng mèrèng njama (Planten- en Dierentuin Bāl. = kebbhoen boe-tomboeān sareng bhoeroen alas) tanto pas njakkra, djhā' kebbhoen ghellā' aèssè sabārnana boe-tomboeān sareng bhoeroen

(1) Kampung Karèt panèka mongghing lao'na pasar Tanaabang.

alas. Pangèra angghāpanèka padjhāt tjè' lerressa, tapè ghi' lambā'; samangkèn nèng karè njamana bisaos, sabāb boe-tombœan sareng bhoeroen alassa ampon padā eallè ka Bogor (Buitenzorg).

Samangkènna kebbhoen binatang ghellā' nèng èbhādhi kennengnganna: mèn-rammèn, patembhoengan (voetbal sareng tennis Bāl.) sareng èn-maènan sapatoe rodā (rolschaatsen Bāl.)

Saamponna kaelā marè ngal-nèngalè è kebbhoen binatang ghellā' dāri lowar (dīdālemmanna kaelā ampon onèng nèngalè djhoeghān malēka bādā tètèngghoen) pas terros adjhālān dā' lao'. Ra-kèra ollè 5 mennèt, kaelā pas abhiloek dā' tèmor, noro' lorong sè anjama „Gang Radhin Salèh” (Raden Salehlaan Bāl.).

Katjatora saamponna kaelā para' napa'a ka pèngghir bārā'na songaj Tjikini, è dādja djhālān kaelā nèngalè bengko pangghoeng abāk radjā tor abāk saè èngghi panèka

R o m a s a k è ' T j i k i n i .

Tja'èpon roma sakè' angghāpanèka andi'na kompolan (vereeniging sè anjama „Emma-gesticht.” Dhinèng ghoeaèpon èngghi èbhādhi kennengnganna nambhāi sareng aberri' pondhoeghān ka rèng-orèng sè sakè', ta' mèlè bhāngsa.

Sarrèna maksoddhā vereeniging ghellā' saè, atotolonga ka rèng sakè' tor ta' mèlè bhāngsa, dhāddhi Kangdjeng Goefermèn njombhāng ongkossa (aparèng subsidie) sakadhārrā.

Tja'èpon, roma sakè' Tjikini ghellā' *bekkas dhālem kalongghoeanna* Radhin Salèh, èngghi panèka bengko bhāngon tjara Èropa sè momolan è tana Hindia Nederland.

Lerres èadā'anna roma sakè' Tjikini ghellā' bādā lorong dā' lao', Gang Vios (Vioslaan) njamana, èngghi panèka djhālān ka

P a t e m b h o e n g a n (V o e t b a l t e r r e i n B ā l .) V i o s .

Patembhoengan panèka andi'na *Voetbalclub „Vios”*.

Prandhinèng rèng-orèngnga Voetbalclub Vios panèka kalonta pèuter maèna, sabāb somèlèa sè amaèn bhāngsa ngongodhān (kabānnja'an morèd H.B.S) tapè ghāsèk mennang amoso orèng ger-djāngger. Lamala kabārrā èngghi ghāsèk djhoeghān mennang amoso Voetbalclub dāri laèn naghārrā, sè alorok ka Bātawi, opama: dāri Samarng, Sorabhādja sareng èn-laèna. Pramèla Voetbalclub Vios ghellā' dhāddhi dhir-èdhirrā rèng Bātawi.

PADJHALANAN.

Rèng-orèng è Batawi panèka kaètong padà tjè' maèrra nèngalè voetbal (1), sabab somèlèa èpèntaè bādjarān sabinggoel bānnja' saos rèng sè nèngalè, kantos atjet-lettjet. La-mala sanaddjhān bādā sè bādjarānna ghān saitji, kadhi neng-èdālem pakaranganna kebbhoen binatang, rèng sè nèngalè èngghi gh' possa' saos.

Kaoelā mèrèng kabār terrang, djhā' nalèkana Voetbalclub Vios èlorok dāri laèn naghārā, bādā rèng nèngalè sè apo'-sapo' sambì apèpèlès, marghā kalerressan sakè' panas; mèla èdjā-kadjā, sabab manabi kantos ta' kèngèng nèngalè, polana panjakètta ghellā', abā'na arassa rogi radjā.

Anangèng mongghoe ka bhāngsa santrèna, èn-maènan voetbal ghellā' ta' è kaghijāri, marghā asal-dimolana èn-maènan angghāpanèka tja'èpon ro-nèro *Radjā Jazid bin Mocawijah* sè ngettok tor dhoe'-nandhoe' sèrana Sajjidina Hosèn (2). Tja'na sabānnèna kaol manabi orèng sè ampon onèng ka asal-dimolana èn-maènan ghellā' mangka arassa bhoenga nèngalè tembhoeng sè èdhoe'-tandhoe', angghāpanèka dhi-kadhiā sè bhoenga djhoeghān nèngalè sèrana Sajjidina Hosèn, èdhoe'-tandhoe' Radjā Jazid bin Moeawijah.

Katjatora è nalèka sèttong arè bādā ghoe-lagghoe kaoelā èntar lān-djhālānan dā' dādā è lorong Kramat. Sanapa'na ka ghālādhāghā songaj Kramat (Kwitang) kaoelā pas abhiloek dā' bārā', noro' lorong sè anjama „Lorong Djindrāl laot” (Defensieliijn van den Bosch). Saamponna napa' ka tèmorra songaj Tjikini, è dādā djhālān kaoelā nèngalè bengko abāk radjā tor saè, èadā'ānna labāngnga èdjāgā sardādoe Bālāndhā, èngghi panèka.

Dhālemma Djindrāl laot.

Prandhinèng dhālemma Djindrāl laot ghellā' è rè-saarèna mastè èdjāgā sardādoe Bālāndhā, sè atopi djhāmbhoel sareng ngangghoej poelasir. Djhoeghān manabi Djindrāl ghellā' kalerressan bādā è kapal perrangnga, dhālemma ta' èdjāgā.

(1) Voetbal panèka sareng rèng Batawi kappra ènjamaè „eggoel.”

(2) Sajjidina Hosèn parèka bādāna Rasoelellah. Saamponna Sajjidina Hosèn sèdhā. Radjā Jazid pas èsèdhāi po-sapopona. Karatonna ladjhoe èghāntè Zainal-ahidin, èngghi panèka pottrana Sajjidina Hosèn. Pangkat angghāpanèka ladjhoe terros ron-témoron ka pottra-bādāna Rasoelellah.

Djindräl laot panëka sè ngapalaè bhälä-tantra tasè' sareng Departemèn Marine, njamana pangkatta: „*Commandant der zeemacht en Chef van het Departement der Marine in Nederlandsch Indie*”.

Däri angghädijä kaeolä pas terros adjhälän dä' bärä'. Sanapa'na ka di bärä'anna ghälädhäggäh songaj Tjikini ghellä, è lao' djhälän (è kampong Parapatan) kaeolä nëngalè bengko abäk radjä, èngghi panëka kantor

Observatorium.

Observatorium panëka kennengngan pangokoranna radjä kènè'na odjhän, tandes lèrèna angèn, ghäntjang lèrèna ondem, panas tjelleppa häwä, bännja' sakonè'na kokossa aèng sareng èn-laènna.

Siamponra marè ngal-nèngalè èangghädijä kaeolä pas èntar ka

Sakola'an Doekter Hindjā Stovia (School tot opleiding voor Indische Artsen).

Èangghädijä kaeolä èater morèd bhängsa Maladjoe kasorang, ngal-nèngalè pan-ponapan sè nè-anè. Dä'-adä'na kaeolä èadjhäk ka pangkèng pètak landjhäng (ta' masang labäng), èdhoedhoei kopè gälbäs pan-saponapan mègghi', aèssè bäi' dälèmma manossa, sè kèngèng panjakèt, opama: bhärä, atè, perro' sareng èn-laènna.

Laèn däri angghäpanëka èangghädijä kaeolä nëngalè kopè gälbäs pan-saponapan mèngghi' padä tjè' radjäna, aèssè bhäbhädji' (1) matè, radjä kènè'. Mètorot katerranganna morèd sè ngater ghellä', bhäbhädji' bhoeroe bädä sè aomor 40 arè (ghi' ta' aboedjoet bhäbhädji'), 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, sareng 9 boelän.

Parandhinèng èssèna pè-kopè ghellä' mëlana kowat ètarò abit (ta' abäoe), sabäb päqä èremrem è *alkohol* (sapirtoes mornè).

Samarèna ngal-nèngalè èangghädijä kaeolä pas èadjhäk nëngalè ka pangkèng pètak sèttongnga. Èangghädijä kaeolä nëngalè lang-tolangnga manossa. Polè bädä tèroanna (tatèndhä'anna) bägiänna bhädhän sareng bäi' dälèmma manossa. Laèn däri angghäpanëka kaeolä nëngalè rasopanna tolangnga bhoeroen alas nè'-kènè', opama: tolangnga mano', kata', olar sareng èn-laènna. Lerres è paddhoena pangkèng

(1) Bhäbhädji' ghi' èdälèmm taboe'.

angghādijā kaoelā nèngalè bhāloetokanna tjètakka ghādjhā tjè' radjāna èlèro' è mobin.

Sareng ampon marè ngal-nèngalè èangghādijā kaoelā pas èadjhāk ka èn-laèn kennengngan. Panèngalan kaoelā èangghādijā korang parlo èterrangngaghi èka'ijā sadhādjà.

Èkala' lekkassa tjarèta kaoelā pas kalowar dāri sakola'an ghellā', ladjhoe adjhālān dā' dādjà. Ta' katjatora bādāna è djhālān kaoelā napa' ka bhintèng tana, sè sareng rèng Bātawi ènjamaè

Geddong petteng.

Bhintèng tana angghāpanèka para' èkalènglèngana songaj. sabāb sè tadā' songajja nèng èpèngghir dādjàna. Bhāngonna ta' aboedjoet kadhi bhintèng tana ongghoe, sabāb dāri djhāoena ghi' katèngaldhi-kadhiā bengko. Ponapa polè ènga'-tengnga'anna bādā manarana nonggoel (tèngghi), tjè' moddhāna ka djhāoena; è kontjo'na bādā eddjhām sareng lontjèngnga.

Ata'na bhintèng ghellā' ngalènglèngè manarana, èdiattassanna ètèmbhoeghi tana kantos rampa kadhi lorong, tor è kangan katjèrra èpasangè paghār bessè.

Tja'na orèng, bhintèng tana ghellā' gbi' lambā' èdjāgā sarḍādoe kadhi kapprana bhintèng; anangèng samangkèn bhoenten, nèng ètoghoei sarḍādoe ta' neḡhoe' pa-ponapa (ta' asèkep). Bhintèng angghāpanèka mangkèn èbhādhi tangsèna sarḍādoe *schutterij*, èngghi panèka sarḍādoe kampongan, sè èwādjiipaghi adjāgā naghārā è bākto bādā perrang.

Manabi lerres arè Ahat bānna' orèng sè apalessir kaḍiattasanna bhintèng ghellā', sabāb dāri angghādijā bānna' panèngalan sè è-saè; ponapa polè pakaranganna aop, bānna' kadjoen radjāna, tor èpasangè korsè sareng bāngkoe bessè bhādhi paboe-ambocāna rèng-orèng sè apalessir èangghādijā ghellā'.

Laèn dāri sè kasebbhoet èantarana bhintèng (di tèmoranna) sareng tabāng adā'na bādā artjana rèng bibinè' akalèmbāng nongko' ètas pèlar tèngghi. Pèlar angghāpanèka masang sendhi abāk tèngghi djhoeḡhān. Sendhi bhoerce apentè 4 mègghi' è bārā': è tèmor, è dādjà sareng è lao', padā èrèndoei tjan-matjanan bālāndhā.

Pasarèanna Djindrál Michiels.

Artja parèngettan perrang Atjè
(Atjehmonument è Wilhelminapark).

Prandhinèng ghoenana artja ghellä' èbhäddhi parèngettanna Goefermèn Bäländhä sè mennang aperrang è Atjè, èngghi panèka nalèka taon 1896. Artja angghäpanèka ènjamaè tjara Bäländhä: *Atjehmonument*; èangghäddijä bädä bhoen-kebbhoenanna, ènjamaè *Wilhelminapark*.

Saamponna marè ngal nèngalè èangghäddijä kaoelä palèman lèbät labäng aḍä'na.

È tèmor djhālänna pakaranganna bhintèng ghellä', lerres è ḍäḍjä djhālänna lorong sè ḍä' tèmor bädä bengko pangghoeng tèngghi, ètas boeboenganna bädä tolèsanna aksara bessè èkenteng sareng kabä' monjèna: *Koninklijke Paketvaart Maatschappij*, (K. P. M.), èngghi panèka kantorra maskeppè angghäpanèka.

Katjatora kaoelä sè palèman ghellä' adjhälän ḍä' tèmor noro' lorong kantor eppos, lèbät èeddhi'anna ghäläḍhāk Pasar Baroe sareng lorong sakola'an (schoolweg) kangsè ka errilla ettrèm èlèktris è lorong sè ḍäri Sennèn (lao') ka Bätawi (koṭṭa ladjoe). Lorong sè terros ḍä' tèmor anjama Gang Marine (Marinelaan), marghä è kanganna lorong angghäpanèka bädä kantoor *Departement Marine*. È pakaranganna kantor angghäddijä kaoelä nèngalè tèjang tèngghi 2 mègghi' èteng-kentengngè kabä', dhi-kadhiä tèjangnga kapal, èngghi panèka pakakas tèlegram sè ta' ngangghoej kabä', sareng bhängsa Bäländhä ènjamaè pakakas

Draadlooze telegraaf.

Pakakas angghäpanèka tjè' radjana ghoenana, sabäb kèngèng èangghoej makèrèm kabär tèlegram ka kapal ètengnga tasè'; djhoeghän kapal sè èkèrèmè kodhoe andi' pakakas angghäpanèka kèja.

Saopama bädä orèng andi' bhäräng tjèttjèr èattas kapal, sè ampon aladjär, angghäpanèka kèngèng èkawät, sopadjä bhäräng ghellä' èsarèaghiä Dhinèng djhālänna ngawät sapanèka: Sorat kawätta kodhoe èpassra'aghi ka kantor eppos, sopadjä eppos angghäddijä ngèrèmmaghiä ka kennengnganna „draadlooze telegraaf" ghellä' (1).

Èkala' paḍä'na tjarèta kaoelä pas nompä' ettrèm èlèktris èntar ka Bätawi. Ta' katjatora bädäna è djhälän, kaoelä ampon napa' ka lorong tapakḍängḍäng mongghing tèmor-lao'na settatsijoen S. S. (2)

(1) È Sitoebändä sareng è Sabäng èngghi bädä pakakassa kadhi angghäpanèka djhoeghän.

(2) Settatsijoen angghäpanèka molaè taon 1914 ènjamaè „Batavia Zuid", sabäb settatsijoen N. I. S. ampon èbellè Gofermèn

lerres è tèmor songaj, pas terros adjhälän dä' bärä', ladjhoe alëggoe' dä' dädjä noro' lorong „Binnen Nieuwpoortstraat". Ra-këra djhåena 400 M. däri tapakdängdäng ghellä' kaoelä nèngalè bengko ghed-
dhoeng radjä adhep dä' dädjä, èngghi panëka

Kantor bitjara (Stadhuis).

Boedjoeddhä kantor bitjara panëka abhāngon bengko landjhāng malang dä' bärä' dä' tèmor, apangghoeng tondhä doewä. Eadä'na, lerres èbhäktengnga, masang pentël apangghoeng djhoeghän. Lerres ènga'-tengnga'anna tjampona ata'na pentël sareng ata'na bengkona bädä manarana abhāngon masaghi bälloe' atjandilä katja, tor bädä lontjèngnga. Diattasanna manara angghäpanëka masang tjol-ontjol bessè boengkol nè'-kènè'; èkontjo'na masang pèlor langkalèng malang dä' bärä' dä' tèmor sareng djhāmparèng, kontjo'na adhep dä' dädjä. Laèn däri angghäpanëka bädä bessèna pelè alan-
djhāngnan sareng tjol-ontjol bhoeroe èbhädhi pangondjhoeghänna mandirä. Èpèngghir adä'na ata'na pangghoengnga pentël ghellä', lerres è djhoedjhoeghänna manara, bädä artjana rèng bibinè' abhetbhet tèngal tor negghoe' tèmbhāngan.

Praudhinèng ghoenana pèlor langkalèng, djhāmparèng sareng rèng-orèngan sè abhetbhet tèngal tor negghoe' tèmbhāngan ghellä', èbhädhi rarengghän ngèras parsemmon. Artëna ra-këra kaoelä kadhi èbäbä panëka;

Pèlor langkalèn, dhäddhi parsemmonna, djhä' sè andi' kantor ghellä' andi' bhälä-tantra, sè onèng nola' moso sareng kakowatanna pèlor.

Djhāmparèng nandhä'ägghi, djhä' kontjo'na nodhocäghi ara „dädjä".

Tèmbhāngau dhäddhi parsemmonna kaadhilänna pangadhilän sè marëksa (nèmbhāng) kabädä'anna parkara.

Abhetbhet tèngal dhäddhi parsemmonna djhä' orèng (hakim) sè negghoe' pangadhilän, ta' ngabäs kabädä'anna rèng sè èadhili, ta' mardoeli radjä kènè'na otabä tjelleng-potèna kolè'na, artëna: adhil ongghocän.

Samangkèn kaoelä nerrangugaghiä asal-dimolana kantor bitjara ghellä' Tja'na orèng: kantor bitjara panëka èbhädhi ghi' nalëka djhāmanna Kompennè, èngghi panëka molaè èbhädhi nalëka tangghäl
25 Januari taon 1707, lerres nalëka paparènta'anna *Goepennor*

Djindrāl Joan van Hoorn; marèna nalèka tangghāl 10 Juli 1710, èngghi panèka nalèka paprènta'anna *Goepennor Djindrāl Abraham van Riebeeck*.

Mèlana kantor ghellá' ènjamaè „kantor bitjara” (Stadhuys), sabäb nalèka djhāmanna Kompennè èbhādhī pabālgāddringanna „*Gollege van schepen*”, èngghi panèka para pangradjä è tana Djhābā, sè dhāddhi bākkèlla Kompennè.

Dhāddhi terrang, djhā' rāng-bhārāng parsemmon ghellá' mo'gghoe ka bālgāddringanna „*College van schepen*”.

Dāri adā'na kantor bitjara kaoelā adhep dā' tèmor nèngalè bengko abāk radjä adhep dā' bārā', èngghi panèka

Raad van Justitie.

Èadā'na Raad van Justitie ghellá' bādā lon-alonna nè'-kènè' anjama. „*Lon-alon Kantor-bitjara*”.

Saamponna, kaoelā pas terros adjhālān dā' dādjā noro' djhālānna ettrēm, lèbāt lorong „*Prinsenstraat*”. Ta' saponapa abiddhā kaoelā pas napa' ka labāng ghāliqhighān bāto sè malang è lorong dā' bārā' dā' tèmor. Ghāliqhighān angghāpanèka sareng rèng Bātawi ènjamaè:

Kotta Ènten.

Tja'na orèng, labāng ghāliqhighān „Kotta Ènten” panèka èbhādhī asareng sareng kotta Bātawi, èngghi panèka nalèka taon Bālāndhā 1619. È nalèka angghāpanèka labāng ghāliqhighān ghellá' atjampo sareng paghār alas sè matessè kotta Bātawi; nangèng saamponna Kompennè èghāntè Goefermèn (1) Bālāndhā paghār alas ghellá' pas èrombā', nèng èpakarè ghāliqhighānna bisaos, èbhādhī nè-ànèan (2).

Labāng ghāliqhighān Kotta Ènten panèka ta' ngangghoej dāoen; sè mènangka adhegghā kangan katjèr gheddhèng tjè' kandhellā. Lèbarrā labāng ghāliqhighān ghellā' 20 dhindhāk (± 9 M.), tèng-ghina ra-kèra padā sareng lèbarrā.

- (1) Oost Indische Compagnie sè massra'aghi tana Hindia ka Goefermèn Bālāndhā nalèka taon Bālāndhā 1795
- (2) Tja'èpon, lambā' ghi' djhāmanna Kompennè, sālādājā bhāngsa Bālāndhā kènnengganna apolong, ta' sat-mèsat; kènnenggan angghāpanèka èkalèng-lèngè paghār alas.

È kangan-katjërra labängga ghäliqhighän ghellä' bädä artjana dädöewä' lakë-binë' pädä tjelleng molos adhep dä' lao'. Sè è bärä' lalakë', negghoe' tombhäk; sè è tëmor bibinë' èngghi negghoe' tombhäk djoeghän. Ghoenana artja angghäpanëka nëng èbhädhi rarengghänna labängga.

Prandhinèng asal-molana „Kotta Ènten” ghellä', kadhi èbäbä panëka:

È nalëka taon Bäländhä 1602 (momolanna Kompennè ngadhek) Kompennè mellëa tana Bätawi ka Pangèran Djäkarta nëng salowarra kolë'na kerbhoej. Sarrëna tja'na pangghäliänna Pangèran Djäkarta tana salowarra kerbhoej panëka tjë' sakonë'na, dhäddhi Kompennè sè mellëa tana ghellä' èlëllanë. Kompennè pas ngala' kolë'na kerbhoej sèttong, èkerra' èpanë'-kënë'èkaghäbäj talë, ladjhoe èdjhirdjhir èkèterraghi ka tana sè èkakareppë, èngghi panëka mongghiug è bärä'-dädjäna labäng ghäliqhighän ghellä'; ollëna tana sè èkèterrë talë kolë'na kerbhoej ghellä' tjë' lowarra, tjokop èpaddhegghi bengko radjä.

Saamponna tana ghellä' marë èbelli, pas èpaddhegghi lodjhi sareng goedäng, èngghi panëka èbhädhi kennengnganna pangradjä sareng dhäghänganna Kompennè. È angghädijä èdjägä sardädoe, è paddhoena pakaranganna padä èpasangë marëjem sèttong èbäng tor pädä bädä njamana bi'-dhibi'. Opama:

sè paddhoe tëmor-lao' ènjamaë *diamantspunt* = *paddhoe enten*,
 „ tëmor dädjä „ *goudspunt* = *paddhoe emmas*.
 „ bärä'-dädjä sareng bärä'-lao' . . . . (kaoelä ta'onèng).

Amarghä däre njamana marëjem angghäpanëka, kennengngan di tëmoranna lodjhi ghellä' ladjhoe kappra ènjamaë: *emmas enten*; bitabit, saamponna lodjhina (1) èromba', pas karë otja' „*ènten*” malolo terros kantos mangkën. Dhäddhi samangkën njata, djhà' sè ènjamaë „Kotta Ènten” ghellä' salerressa bännë labäng ghäliqhighänna sabäb ghäliqhighän angghäpanëka èbhädhi ra-këra asareng-sareng kantor bitjara, èngghi panëka däre taon 1707—1710; tjoma saos saamponna lodjhina èromba', bännja' rèng ngëra (sè ta' onèng ka asal-dimolana), djhà' sè ènjamaë „Kotta Ènten” panëka „ghäliqhighänna.”

(1) Nalëka taon Bäländhä 1619 lodjhi angghäpanëka èkèppong rèng Inggis sareng rèng Djäkarta, tapë sè ngèppong kala, tor tana Djäkarta ladjhoe èkala Kompennè sadhädjä.

Labang ghaliqhighan Kotja Enten.

Marcjem Kéjaé Soetomo,
(Tja'na rênḡ Bātawi: si Dja g o e r).

Eeddi'anna labäng ghäliḍhighän angghäpanëka bädä settatsijoen dädöewä'; sèttong settatsijoen ettrëm settoem, sèttongnga settatsijoen ettrëm èlëktris. Napa' ka settatsijoen hhoeroe djhālänna ettrëm ghellä' pas taḍä' terrosanna polè.

Saamponna marè ngal-nèngalè èangghäḍijä kaelä pas terros adjhālän ḍä' ḍäḍjä noro' lorong sè anjama: *Kasteelplein*. Ra-kèra 100 M. djhàocna ḍäri ghäliḍhighän ghellä' kaelä nèngalè

Marèjem Kèjaè Soetama. (1).

Marèjem angghäpanëka sareng rèng Bätawi ènjamaè „sè *Djagoer*” (ta' ènjamaè Kèjaè Soetama). Landjhängnga marèjem ghellä' bädä 6 tëndhāk (4,17 M.); lowarra lobängnga bädä sakèlan 4 njarè (0,275 M.): **kandhellä'** bessèna bädä 1 d.M. Bhoengkèlla marèjem angghäpanëka bädä nang-tanangnga aghäghelläng kol-boengkol kadhi to'oranna mardjän, radjana pata satanèker kènè'. Nang-tanang angghäpanëka mærgheḿ kadhi rèng megghemma; pol-empolanna èpangonjol èantarana tondjhoe' panodhing sareng tondjhoe' tengnga.

Èboedina lobäng panjolettanna èampellè ghängsa, masang tolèsan aksara Bäländhā, amonjè: *Exmeipsarenatasvm*. Tja'na orèng: tolèsan ghellä' bhāsa Portogis. Dhinèng artèna bädä orèng sè nerrangngaghi ka kaelä: njamana fabbrik sè abhāḍhi, èngghi panëka *Stompi*; anangèng abā'na ta' onèng ka artèna tong-sèttongnga oja'na, tjoma ngariè doe oja' ka aḍā'na, èngghi panëka: *Exmei=ḍäri sèngko'*. Manabi katerrangauna ghellä' lerres, djhā' marèjem sè *Djagoer* bhāḍhiänna fabbrik *Stompi*, dhäddhi artèna tolèsanna ra-kèra kadhi èbābā panëka:

Exmei = ḍäri sèngko'.

psarenata = firma, (sè anḍi' fabbrik).

svm. = Stompi.

Mètorot tjarèta Djhālā, marèjem sè *Djagoer* panëka dhäddhina rèng tapa, sè anjama *Kèjaè Soetama*, èngghi panëka *papatèna Rato Galoeh* (2). Tjarètana sapanëka:

Ghi' djhāman kona, sabelloenna djhāman Padjhādjhārān, Rato Galoeh kaaghoengan *Papatè* anjama Kèjaè Soetama. Katjatora è nalëka sèttong

(1) Maos: Soetomo.

(2) Galoeh panëka samangkèn dhäddhi afḍéling Tjiamis, karèsidènan Tjirebon.

tèmpo Rato Galoeh ghellá' aparènta ka Kè Soetama, makon njarè sandjháta perrang sè onèng amonjè kadhi kèlap (1), tor sè tadjhemma pèttong kalèna laddhing panjokor. Manabi ta' mangghi èdjhándjhi'i èpatèana.

Kè Soetama talèbát sompek pangghálianna narèma parèntana Ratona ghellá', marghá tja'na pangghálianna: ta' kèra mangghi. Saamponna ghoebhär pas èdhäboeäghi ka radjina (Njaè Satomi) bhäb parèntana Ratona ghellá'. Sarrèna kasokanna Rato ghellá' tjè' mohalla mongghoe ka djhāman lambá', (tjè' ta' maso'na ka akal) sè mangghiä, mèlana Njaè Satomi talèbát rentek pangghálianna, sabäb tja'na pangrasana: ta' boeroeng rakana narèma okomanna Rato. Sakèng talèbäd-dhä sossa, sè kaðoewä ghellá' pas padä ta' kasokan aðhä'är, tor ta' kalowar dāri dhālemma sambi akantjèng labāng.

Saamponna napa' ka bāktana mästè raboe, Kè Patè tadä' asèbhä ka karaton. Mèlana sareng Sang Rato pas èdhika'aghi sosol. Ekala' pandä'na tjarèta: Kè Soetama sareng Njè Satomi èpangghi èdālem romana ampon padä dhāddhi marèjem ghāngsa (proenggoe). Marèjem ghellá' pas èponðhoet sareng Sang Rato, tor ladjhoe ènjamaè noro' asmana Kè Patè kalèan.

Ta' katjatora landjhāng, bit-abit marèjem ghellá' pas èengghoenè Soltan Aghoeng è Mataram (Solo).

Bākto Pangèran Poerbaja èpakon Soltan Aghoeng alorok naghärä Bātawī, nalèka taon Bālāndhä 1628, marèjem Kè Soetama ghellá' èbhākta ka paperrangan (2). Katjatora Pangèran Poerbaja kaboèn perrangnga; ponapa polè bhālāna bānnja' matè ètjapo' kolèra. Amarghä angghāpanèka Pangèran Poerbaja pas dhoeli ghoebhär ka Mataram. Marèjem Kè Soetama ghellá' èdhingghäl, marghä ta' kobher sè abhākta'a.

Sarrèna marèjem ghellá' èhoddjhä'aghi dhāddhina rèng tapa, dhāddhi sareng rèng Bātawī pas èdjoeng-pondjoeng, èbhādhi panjadhärän kantos samangkèn, tor pas ènjamaè ,sè Djāgoer" (3), marghä ngala' kèjas dāri pannengnga nang-tanangnga sè merghem kadhi sè megghemma ghellá'.

(1) Nalèka angghāpanèka è naghärä angghädjä ghi' tadä' sandjhāta lanang; sanapan, marèjem otabä bheddhi.

(2) Pasanggherrāanna Pangèran Poerbaja è Bātawī samangkèn dhāddhi kampong Matraman. Dhāddhi njamana kampong angghāpanèka dāri otja' „Mataram" = kennengnganna bhālā Mataram.

(3) Djāgoer panèka asal dāri otja' Djhābā, artèna: *pegghem*.

Nalèka kaoelā nèngalè marèjem ghellā' kalerressan bādā orèng kasorang, apangangghoej tot-patot, asèla èboedina sambi tja'-bātja'an. Saamponna ladjhoe njembhā, pas aghelloe' kontjo'na.

Mètorot kapartjadjā'anna orèng, manabi paghelloe'na orèng ghellā' ngalèp bānnja', angghāpanèka nandhā'āghi djhā' abā'na bhādhi tèngghia dhārādhāddhā. Anangèng manabi paghelloe'na ta' ngalèp otabā ta' nogghā, angghāpanèka nandhā'āghi, djhā' abā'na èpastè mabā dhā-rādhāddhā. Tja'na rèng sè partjadjā, somèlèa rèng landjhāng radjā sakalè, manabi, ètakdir mabā dhārādhāddhā, tanto ta' nogghā aghelloe' marèjem ghellā'. Sapanèka djhoeghān sabhāligghā.

Rèng-orèng sè èntar njadhār (njekkar) ka marèjem ghellā' kabān-nja'an pas ngobbhār dhoepa otabā mēnnjan sambi masang bhāng-bhāboer; sabānnè (kabānnja'an bhāngsa Bātawi otabā Tjèna) bādā sè masang djoeng-padjoengan dhāloebāng. èngghi panèka sè sareng rèng Bātawi ènjamaè „kembang pajoeng”.

Katjatora marèjem Njè Satomi, samangkèn bādā è Solo, èsabā' èdālem bengko èpèngghirrà Sitinggil, èkalamboei laboen potè, tor èsapo'è tjèndhi konèng.

Tja'na orèng sè partjadjā'ān marèjem Njaè Satomi ghellā', sabbhān arè Djhoema'at sarèng Salasa Kalèboen kalowar aèng tèngal, marghā sossa sè tapèsa saren rakana (Kè Soetama). È bākto arè angghāpanèka mastè bānnja' rèng njekkar.

Mètorot katerranganna orèng sè kèngèng èpartjadjā, marèjem ghellā' laku lerres ghāsèk kalowar aèng dāri lobāngunga. tapè ta' mèlè arè; manabi bākto tjellep kalowar aèng sabbān arè. Ollè dhāddhi sè ènjamaè aèng tèngal ghellā' salerressa nèng pellona ghāngsana.

Malè'è bhāb marèjem Kè Soetama. Sè èhoddjhā'āghi dhāddhina rèng tapa angghāpanèka rassa kaoelā ta' maso' ka akal, sabāb, mohal sè bādā'ā orèng, somèlèa rèng tapa sakalè, onèng dhāddhi marèjem; sarenggan polè marèjem ghellā' bādā tolèsanna otja' Èropa (Portoegis), sè nerrangngaghi, djhā' marèjem ghellā' salerressa bhādhiān sèngènganna orèng.

Tja'èpon sabānnèna orèng, marèjem Kè Soetama sareng Njè Satomi ghellā' lè-ollèna Soltan Aghoeng (Mataram) nalèka alorok perrang matell k Soltan Atjè; Marèjem bhoeroe tor-atorra Soltan Atjè, mènangka tandhā, djhā' lerres salèrana atellok. Dhinèng asal molana sareng Soltan Atjè èkaollè dāri bhāngsa Portoegis.

Samarèna nèngalè marèjem si Djägoer kaoelä pas adjhālän dä' dädjä noro' lorong terrosanna lorong Prinsenstraat. Ra-kèra 160 M. djhåena däri labäng ghälidhighän ghellä' pas magghi songaj, lèbät è ghälädhäk poterran (draaibrug Bäl.). Manabi bädä sampan radjä otabä parao lèbädhä è songaj ghellä', ter-poterranna lerres ènga'-tengnga' anna, ghälädhäggäh kodhoe èpöter orèng dhimèn, sopadja ghälädhäggäh aèkserra.

Sarrèna bägiänna ghälädhäk sè aèkser ghellä' modjhoer ènga'-tengnga'anna songaj dhäddhi parao kèngèng lèbät (lèp-salèpan) è kangan kaljèrra.

Ta' abit polè kaoelä pas napa' ka ghälädhäk rantaj (op-haalbrug Bäl). Ghälädhäk rantaj angghäpanèka ngangghoej ghoendäl, dhi-kadhiä ghälädhäk rantaj Marèngan (Songennep). Manabi bädä parao lèbädhä èangghädijä, kontjo'na ghoendälä pas èghälattèngè orèng, ghälädhäggäh pas aboecka'.

Saamponna marè ngalnèngalè èangghädijä kaoelä pas terros adjhālän polè. Lerres è bÿrä'-dädjäna ghälädhäk ghellä' sakonè' bädä mowarana songaj radjä (Tji Liwoeng) modjhoer dä' dädjä dä' lao' terros ka tasè'; songaj angghäpanèka èlabbhoei parao bännja', èngghi panèka sè ènjamaè

Palabbhoeän Bätawi.

Pèngghirrä palabbhoeän bhoeroe pädä lèpa'an (ghedqhoeng) kandhel; o-parao sè alabbhoe ghellä' bädä sè nalpè' ka pèngghir otabä ghedqhoeng kandhel ghäpanèka (kaaimuren Bäl.).

Tja'èpon palabbhoeän ghellä' ghi' lambä' èbhädhi palabbhoeänna kapal, sè makalowar-maso' räng bhärnäg dhägbāngan è naghärä Bätawi. Nangèng kapal sè alabbhoe èangghädijä ta' maso' ka songajja, kodhoe amboe ètengnga tasè', marghä songajja dhäkaj sareng tjopè'; räng-bhärängnga sè èpaongghä' èpatorona kodhoe èboewä' sareng parao dhingèn. Anangèng molaè tangghäl 15 Maart 1887 kèngèng èkotja' pas ta' èbhädhi palabbhoeänna kapal polè, marghä pal-kapal molaè däri arè ghellä' alabbhoe è Tandjoeng Prijoe'.

Mèlana palabbhoeän ghellä' èallè ka Tandjoeng Prijoe', sabäb:

a. tasè'na so'è abit so'è dhäkaj, marghä bännja' tjellotta, sè noro' ghilina aèng songaj, dhäddhi kodhoe ghäsèk èkoro';

b. kapal sè ngangko' bhäräng dhäghängan otabä rèng-orèng (*passagiers Bäl.*) ta' kèngèng rapet ka pèngghir, kodhoe alabbhoe ètèngnga; mawotanna kadhoe èangko' sareng parao otabä tjonèja;

c. manabi kalerressan bädä angèn radjä ngabätèrè ka parao sareng tjonèja, sè ko'-nganko' ghellä'.

Epèngghir bärä'na bhäbhäghänna palabbhoeän ghellä', è o'-lao' aella' lorong, bädä bengko' ghentèng èkennengngè palèlanganna djhoeko' tasè'. Bengko angghäpanèka sareng rèng Bätawi ènjamaè

Pasar ikan (vischmarkt Bäl.)

Kabärrä Pasar ikan angghäpanèka andi'na kongsi Tjèna anjama „Ko Sèn”.

Djhoeko' sè bhoeroe èkaollè pas èmaso'aghi ka pasar ghellä'. Saamponna akompol pas èlèlang; tokang lèlangnga kongsi ghellä', sè mellè djhä-bäliddjhäna djhoeko'. Kongsi ghellä' ollè opa 5% dāri padjoena djhoeko' ghellä'; djhäräghän djhoeko' lekkas ollè pèssè marghä djhoeko'na dhoeli padjoe bäliddjhäna ta' osa lèng lènglèngan njarè dhäghängan. Èdälem bengko angghädijä bädä djhoertolèssa, sè ngongghä'aghi padjoena djhoeko' lèlangan ghellä' ka boekoe.

Saamponna marè ngal-nènga'è è pasar ghellä' kaolä pas dhoeli adjhälän polè, sabäb häoena èangghädijä ta' patè njaman. Kaolä adjhälän, ka bärä'-dädjä; saamponna njèmpang tètè papan, pas napa' ka pasar kennengunganna rèng adjhoedjhoewäl bhäräng ana-bäina. Lerres è paddhoe bärä'-dädjäna pasar bhoeroe kaolä megghä' songaj polè, lèbät papan kandhel. Sanapa'na ka bärä'-dädjäna tètè bhoeroe sakonè', è kangan katjèrra lorong kaolä nèngalè pan-saponapan orèng abhoeroemaèn, lakè' binè', radjä kènè' adjhädjähär dā' bärä'-dädjä'aghi. Sèpat bädä orèng lèbät èangghädijä, tanangnga pas padä dā'-taqä'än mènta pèssè. Rèng-orèng angghäpanèka padä èna bhädhänna; bädä sè boeta, dhipplak, karèttem sareng èn-laènna.

Ra-kèra 200 M. djhäoena dāri tètè ghellä' kaolä pas napa' ka

Astana Sajjid Hosèn bin Aboebakar al Iddroes.

Pasarèanna Sajjid Iddroes panèka bädä èdälem pangkèngnga ma-sèghit Lowar batang, èsabä' èdälem ko-bengkoan nè'-kènè' atabing kadjoe okèran taleppokan tjè' saèna. Pasekkananna ta' katèngal ka lowar, marghä tabingnga ko-bengkoan bhoeroe rapet.

Lerres di tèmoranna pasarèan ghellà' bādā makam sèttong possa' sareng kembhāng-bhāboer, ngangghoej paesan bāto boengkol, èngghi panèka makamma Haddjhi 'Abdoe'lkadir, sahabaddhā Sajjid Iddroes ghellà'.

Kaotja'a pasarèanna Sajjid Iddroes panèka tjè' karamatta, èrè-saarèna apoloan orèng sè azijāra kaangghādijā, manabi arè Ahad kantos atosan; Djhābā, Soendā, Maladjoe, Tjèna, Bālāndhā sareng èn-laenna. Rèng-orèng sè azijāra bhoeroe bādā sè aberri' pèssè ka patoghoena; lānnja' djhoeghān sè njau.bi rasol, èngghi panèka ra-kèra orèng sè ngessa'aghi nējatta.

Pasarèanna Sajjid Iddroes ghellà' sareng rèng Bātawi ènjamaè „*Kramat Lowar batang*”; bādā djhoeghān sè nèng ngotja' „*Lowar batang*” saos.

Tja'èpon: Sajjid Iddroes panèka sè sèdhā ra-kèra ampon ollè 100 taon ka mangkèn. Ghi' sowarghāna ghoeroenā Kèjaè Gaboet (1), èngghi panèka orèng alèm è Solo; Pasarèanna (è Solo) ènjamaè makam „*Gaboedhān*”, sarta dhāddhi panjeppèan radjā kantos mangkèn.

Èkala' pandā'na tjarèta saamponna marè matja dhoewā kaelā pas palèman; sanapa'na ka kotja Ènten pas nompā' ettrèm settoem.

Saamponna ettrèm ghellā' lèbāt (megghā') djhālāna seppoer sareng ettrèm èlèktris èddhi'āna settatsijoen Batavia Zuid, è kangan katjèrra lorong kaelā nèngalè bengko pangghoeng djā-radjā adjhā-reddjhengungan ampon padā wa-towa, tor nèngalè gheddhā'na masè ta' patè èomessè. Ko-bengko bhoeroe padā èkennengngè Tjèna; sabānnè bādā sè èbhādhi toko. Somèlèa ko-bengko angghāpanèka ampon padā towa tor ta' èomessè, tapè ropana ghi' katara djhā' dgingèn asalla saè.

Tja'èpon, ko-bengko ghella' laku bekkas tokoghi' nalèka rammèna kotja Bātawi, èngghi panèka ghi' sabelloenna èallè ka Weltevreden. Samangkèn kaelā njrèta'aghiā dhoengngèngnga:

Kotja Bātawi.

Katjatora kotja Bātawi panèka èbhādhi nalèka taon 1619 sareng Goefennor Djindrāl Jan Pieterszoon Koen, èngghi panèka saamponna mennang aperrang sareng bhāngsa Inggris è Bātawi. Molaè dāri

(1) Soltan Pakoenataningrat è Songennep èngghi aghoeroe ka Sajjid Iddroes djhoeghān.

angghäpanëka sardädoe Bäländhä sè bädä è Ternaté (1) pas èallè ka Bätawi. Saamponna angghäpanëka bännja' Dhä-Bäländhä sè pas mokëm è naghärä Bätawi, marghä:

a. Dhä-Bäländhä dhäghäng, sè enneng è Ternaté padä ngallè, atoro' kennengngan sè rammè sareng sè raddjhä, èngghi panëka mongghoe ka djhāman lambä': naghärä sè èkennengngè sardädoe bännja':

b. Dhä-Bäländhä anjar, sè bhoeroe däteng dāri naghärä Bäländhä, kabännja'an djh edjhoek ka Bätawi, sabäb atoro' rammèna bhängsana.

Prandhinèng Dhä-Bäländhä sè padä enneng è Bätawi ghellä' padä norotè kasennengnganna kadhi ghi' nalëkana enneng è naghärä Bäländhä, èngghi panëka lëboer enneng è kampong sè semma' ka songaj otabhä ka tasè, njopprè ghämpanga ngal-nèngalè parao sè ondhoer däteng. Wantowan ghellä' kapaksa ta' mardoeli ka kabäjä'anna häwäna tana Hindia-Nederland, sè tjè' bhidhāna sareng häwäna naghärä Bäländhä: Häwä naghärä Bäländhä panëka tjellep, häwä tana Hindia panas. (Häwäna naghärä Bäländhä panëka rata-ratana 17.50 — 19 C, häwäna tana Hindia panëka è pasèserra rata-ratana 50 — 52 C).

Alantaran bhidhāna häwä ghellä' wan-towan sè enneng è pasèserra naghärä Bätawi ghellä' padä ta' tahan ka panassa, bännja' sakè', tor bännja' djhoeghän sè kantos andhaddhiäghi adjällä. Amarghä angghäpanëka kotta Bätawi sareng bhängsa Bäländhä ènjamaè; *makamma bhängsa Bäländhä*.

Somèlèa wan-towan ghellä' ampon apangrasa sapanëka, tapè ghi' tadä' sè kentjengnga ngallè kennengngan ka tengnga, sabäb è nalëka angghäpanëka naghärä Bätawi ka tengngana ghi' tjè' seppèna, ta' èkapernaè bhängsa Bäländhä.

Ta' katjatora landjhäng, è nalëka taon 1648, èngghi panëka nalëka djhāmauna Goefennor Djindräl van den Lijn, songaj Tji Liwoeng sareng Kompennè èpatjangka doewä è paddhoe tëmor-lao'na pakaranganna bhoen-kebbhoenan Wilhelmina (Wilhelminapark). Tjangka bhoeroe adjhālän dā' bärä' pas alëggoe' polè dā' tëmor noro' pèngghir dādjä bän tëmorra pakaranganna bhoen-kebbhoenan geddong petteng ghellä'. Dāri angghädijä pas noro' kampong Rijswijk, Noordwijk, Molenvliet, pas atjampo polè sareng tjangkana Tji Liwoeng ghellä' è

(1) Goefennor Djindräl sè djoemenneng sabeloenna Jan Pieterszeon Koen (katello) padä enneng è Ternaté; sè molaè ngallè ka Bätawi molaè Goefennor Djindräl Pieterszoon Koen kabocina.

koŧŧa Bätawi. Songaj kalëan (*kanaal* Bäl.) ghellä' para' sadhädjä'ä èapèngè lorong radjä.

Prandhinèng ghoenana songaj bhädhiän gbellä', njopprè è kampong sè èlèbädhi ta' kakorangana aèng, tor ma' pas èkapernaè bhängsa Bäländhä (sopadjä porona ngallè dāri Bätawi).

È nalëka tangghäl 2 Februari 1810 naghärä makon maddhek bengko radjä, èbhädhi kennengannna rèng akompolan neng-sennengngan (kamar boela) sè pas ènjamaè Harmonie (1); (Harmonie bhoeroe panëka bhänëna rèng-orèng Bäländhä sè enneng è koŧŧa Bätawi sopadjä padä'ä poron ngallè dhibi' ka tengnga). Dhinèng kennengnganna kamar boela Harmonie panëka èpèngghir dādjäna kampong Noordwijk mangkèn.

Saamponna kamar boela Harmonie ghellä' marè èpaddhek, ta' dhoemadhiän Dhä-Bäländhä sè enneng è koŧŧa Bätawi pas bännja' sè apalessir ka angghädijä ongghoe. Sapèsan ghi' bhoeroe bādä kamar boela sè kèngèng èbhädhi kennengnganna neng-sennengngan akompol sareng bhängsana, kapèng doewä' èghäka'ijä ghämpang belliänna djänëwer.

Sarrëna Dhä-Bäländhä ghellä' padä lëboer apalessir ka Harmonie mangka bengkona padä oe-djhäoe, ponapa polè kata' saèanna hiäwäna koŧŧa Bätawi sadjän èkarassa, mè'ana pas bännja' ngallè bengko ka dhi'-seddhi'na Harmonie ghellä'.

Èkala' pandä'na tjarëta: Dhä-Bäländhä sè abengko è koŧŧa Bätawi ghellä' pas padä ngallè ka dhi'-seddhi'na Harmonie sadhädjä, tor padä bäräs salameet sè abengko èangghädijä, kantos èangghädijä ram-mè sareng bhängsa Bäländhä, bit-abit ladjhoe dhädhi koŧŧa, èanjamaè.

Weltevreden.

Oŧja' Weltevreden'' panëka bhäsa Bäländhä, artëna kadhi èbäbä panëka :

wel = bhenđer, èngghi, bäräs;

tevreden = narëma, senneng, pakënak.

Dhädhi kareppa oŧja' „Weltevreden'' = narëma otabä bäräs tor senneng (pakënak).

Ta' katjatora landjhäng, ettrëm sè ètompä' kaoelä ghellä' ampon napa' ka kampong Krëkot. È pèngghir lorong radjä lerres di dādjä'-änna djhälänna etrëm kaoelä nëngalè:

(1) Harmonie panëka oŧja' Parasman, artëna: rokon otabä rodjoe'. Kamar boela Harmonie panëka kamar boela sè momolan è naghärä Bätawi.

Somor pamandïän aèng panas (badplaats Bäl.

Somor angghäpanèka épasangè bengko gheððhoeng ata' èssèng nè'-kènè'. Pamandïänna ñiðälemmanna épanða ðewä, èngghi panèka sè kangan kennengnganna lalakè'an, sè katjèr kennengnganna bibinè'an.

Nalèka kaoelä maso' kaðälem pamandïänna lalakè'an, nèngalè rèng sakè' pan-saponapan orèng paðä teppa'na mandi, kabännja'an sakè' kolè', opama: kèrkèr, korèng, bhälindhräng, poro sareng sabhāngsana, sabāb aèng panas panèka onèng maté'è kakowatauna (kadjhädjäna) nana sè marosak dhāghing. Bädä djhoeghän sè sakè' panas, ghoemèghil sareng sabhāngsana.

Kaoelä ngoddhi abāsso aèngnga somor ghellä', rassana nga'-anga'.

Lerres èboedina (è ðädjäna) pamandïän ghellä' bädä bengko pangghoeng abäk radjä adhep ka lorong radjä, èngghi panèka :

Hoofdbureau van Mijnwezen.

Kantor radjä Mijnwezen panèka èkapalaè Hoofdingenieur, èngghi panèka sè èkowasa'aghi ngoros pangghäbäjän bhāb njarè hasèl èðälem tana è saantèrona tana Hindïä Nederland, opama: ngalè emmas, salaka, tèma, areng bāto, mènña' tana sareng èn-laènna.

Mètorot tjarètana orèng sè ampon onèng maso' ñiðälemmanna kantor ghellä' bännja' tjontona bhāräng amatjem-matjem, opama: tana sè asella emmas, salaka, tèma sareng ghāghäliän laèn; areng bāto amatjem-matjem kalowaran Hindïä Nederland; mènña' tana (eggas) amatjem-matjem paðä èbäððhāi kopè, bāto marmer amatjem-matjem; kadjoè sè kadhi bāto (versteend Bäl.). Räng-bhāräng angghäpanèka paðä épasangè totèsan, sè njebbhoettaighi njama sareng asalla.

Laèn ðäri räng-bhāräng tjonto, èðälem kantor ghellä' bädä sèttong bāto, tja'na tolèsanna bāto angghäpanèka ghāghhär ðäri bāng-abāng (meteoor Bäl.) nalèka tangghäl 19 Maart 1884 è dhisa Datipangilan, Madioen.

Katjatora ettrem sè ètompä' kaoelä ampon napa' ka lorong Berend-rechtslaan. Ði bärä'änna lorong angghäpanèka aella' bengko sakoren, lerres è lao' songaj kaoelä nèngalè bengko (kantor) masang tolèsan:

PADJHALANAN.

6

Wees- en Boedelkamer.

Wees- en Boedelkamer panèka lalakonna sè lo-parlo: ngoros, ngowasà negghoe' arta posakana bhāngsa Èrropa sareng bhāngsa Tèmor asèng polè orèng Bhoemè sè abengko è kotṭa Bātawi, saabid-dhā ahli wāriṣsa ghi' taḍā' makkèlè (*voogd Bāl.*) otabhā ghi' ta' dhibāsa; polè dhāddhi bākkèlla (*curator Bāl.*) bhāngsa Èrropa bān bhāngsa Tèmor asèng èḍālem bhāb orosanna arta, lamon sè anḍi': ghilā, wang-mowang otabhā bāngkroet.

Ta' saponapa djhāoena ḍāri kantor Weeskamer, saamponna ettrèm sè ètompā' kaoelā ghellā' lèbāt è kamar boela Harmonie lerres ḍi lao'anna lorong Gang Pool (neng-è lorong Rijswijk), kaoelā nèngalè bengko ghentèng abāk radjā adhep ḍā' tèmor, èngghi panèka kantor

Departement van Justitie.

Lerres ḍi lao'anna pakaranganna kantor bhoeroe kaoelā nèngalè bengko radjā tjè' saèna, ḍiaḍā'anna pakaranganna apaghār bessè, èngghi panèka adjoenanna:

Dhālemma Goefennor Djindrāl.

Ḍiattasanna dhālem angghāpanèka èpasangè *wapen Nederland*, èngghi panèka ghāmbhārrā matjan Bālāndhā tello mègghi' paḍā amakoṭa, sè ḍāḍoewā' radjā, sèttongnga nè'-kènè'. Matjan sè radjā bhoeroe, paḍā mandjheng ḍhep-adhebbhān ngapèngè ekkroen (makota) radjā sèttong, soko boedina nèddhā' pita aleng-oleng, sè masang tolèsan „*Je Maintien-drai*”. Dhinèng matjan sè kènè' mandjheng è antarana matjan sè radjā, adhep ka katjèr, lerres èbābā'anna ekkroen radjā ghellā'; soko aḍā'na sè katjèr arangkos pana satengkes (17 mègghi'), sè kangan negghoe' peḍḍhāng.

Tja'èpon orèng; wapen angghāpanèka dhāddhi parsemmonna (*Symbol Bāl.*) pamarènta'an Nederland nalèka djhāmanna Stadhouder Willem I (1) saterrossa kantos samangkèn, èngghi panèka bākto naghārā Bālāndhā aperrang 80 taon sareng karadjhā'ān Seppanjol (Andaloes). Prandhinèng kareppa parsemmon ghellā' ra-kèra sapanèka: makota dhāddhi parsemmonna: pamarènta Nederland,
matjan „ „ : kakowatanna pamarèntana,

(1) Stadhouder Willem I ngastanè naghārā Bālāndhā ra-kèra taon 1570, achèrra èsèthāi orèng sè nampanè opa'an ḍāri mosona.

pana 17 mēgghi', dhāddhi parsemmonna: marēnta (masèttong paparēnta'an) 17 provincie (1).

Je Maintiendrai = *Ik zal handhaven*. artēna: Sēngko' ngaopè hakka sang kaboelā, èngghi panēka dhāddhi parsemmonna djha'

paparēnta'anna èdjhālānnaghi sareng kakewasa'anna dhāng-onḍhāng (wèt naghārā), kareppa: kakowasa'anna wèt naghārā atēngghiān ḍāri kakowasa'anna Stadhouder. Dhinèng wèt naghārā sè palèng tēngghi èngghi panēka „grondwet”, ètepteppaghi molaè taon 1815, saamponna Nederland dhāddhi karadjhā'ān, èkabhābā radjhā Willem I, èngghi panēka toronanna Stadhouder sè djoeng aḍā'ān.

Samangkèn kaoelā malēana bhāb dhālem angghāpanēka ta' èka-longghoei sabbhān arè sareng Towan Bessar Goefennor Djindrāl, nèng manabi kalerressan alongghoe ka Bātawi. Laèn ḍāri angghāpanēka èsaḍijā'āgghi djoeghān ka tamoj radjā ḍāri mantja naghārā, opama: Radjhā Sèjem sareng èn-laènna.

Tēngalanna dhālem ghellā' tjè' soboengnga, sapèsan taḍā' sè ngen-nengngè, kapèng ḍoewā' èlowar taḍā' rarengghān katon sakalè nè'-sakonè'a nèng peṭṭètan sèttong ḍoewā'. Dhālem angghāpanēka sa-dhādjāna potè ngebbhlāk ghedḍhoengnga, labāngnga sareng tjanḍilāna.

- (1) È nalēka angghāpanēka naghārā Bālāndhā èbāgi dhāddhi 17 provincie, tapè samangkèn nèng 11.

Songaj sè dāri gedḡong petteng lèbāt èadā'anna kamar bola Harmonie panèka èpèt-apètè lorong radjā, sè è katjèr anjama Noordwijk, sè è kangan Rijswijk. È salandjhāngnga djhālān Noordwijk sareng Rijswijk panèka namong ko-toko sareng hotèl Bālāndhā bisaos sè katèngal. Tokona djā-radjā, bhārāng djhādjhoewālānna ghoes-bhāghoes, sè aladhinè manabi bādā rēng lè-mellè tè-ghāntè. Hotèl Bālāndhā anghhāpanèka akakèrèsè karadjā'anna sareng karessèkanna; pakaranganna lèbār, djoe-kadjoeān sareng boe-tomboeānna èparatènè, ètèngalè dāri lowar rēng-orēng sè monḡhoek masè sarat neng-è bengkona dhibi'. Manabi malem tèra'na dhāmarra ghoes-bhāghoes, manabi ngakan sè aladhinè sadjhāghāddhā, kakanna sè aola koki sè ampon anḡi' diploma, panḡa' sadhādjā ro-terroanna orēng katorotan.

Noordwijk sareng Rijswijk panèka molaè sar-asar kol-pokol 8 kantos pokol 9 malem èbhādhi papalessiranna Bālāndhā lakè'-binè', sabāb kantos mangkèn lorong sè ghoes-bhāghoesan è Weltevreden namong dādoewā' anghhāpanèka.

È kala' panḡa'na tjarèta ettrēm ampon napa' ka settatsijoen è kampong Bhāli (Kramat). Kaoelā pas ngallè ka ettrēm sè ka Meester Cornelis. Ta' katjatora bādāna è djhālān, ta' abit kaoelā ampon napa' ka pondhoeḡhān.

Nalèka arè Kemmès tangḡhāl 14 Mei 1914 kaoelā èntar ka palab-bhoeān:

Tandjoeng Prijoe',

parlo ngèrèng (ngater) towan P. Vermuelen, Inspecteur afdeeling III nalèka mèjosa ka naghārā Bālāndhā, aperlop 10 boelān. Sanapa'na ka Tandjoeng Prijoe' pas nètènè kapal „*Rembrandt*”.

Katjatora saamponna napa' kaattas kapal, kaoelā sè ngater ghellā' pas tabhālik, marghā kaoelā pas èater (èadjhāk) ngal-nèngalè kabādā'anna èḡālem kapal, ongḡhā toron, kalowar maso' ka kennengngan sè parlo èkaonèngè, tor èterrangngaghi njama sareng kaparloanna, opama: kennengnganna rēng arako' (*rookzaal Bāl.*), kennengnganna patjatja'an asasennengngan (*salon Bāl.*), kabādā'anna telegram sè ta' ngangghoej kabā' (*draadlooze telegrafie Bāl.*), sareng èn-laènna.

Kabādā'anna èḡālem kapal ghellā' paḡā è-saè sadhādjā; manabi orēng ta' nèngalè kalowaranna, tanto ta' arassa djhā' neng-èḡālem

kapal; kaoelä ghi' ta' onèng rassana maso' karaton, ðoe ra-kèra èangghädjā ta' saponapa katjèkka. Mènorot dhäboena Towan Vermuelen: èngghi lerres kapal Rembandt ghellä' saè, nangèng ghi' kaèlong matjem kona; sè matjem samangkèna djhoeng saèan polè.

Ta' katjatora padjhälanna kapal Rembandt ghellä', samangkèn kaoelä adhoengngènga bhäb kabäðä'änna plabbhoeän angghädijä. Palabbhoeän Tandjoeng Prijoe' panèka mongghoe ka kaoelä ampon kaèlong tjè' saèna, manabi ètèmbhäng sareng palabbhoeän Sorabhädjā, sabäb pal-kapal sè alabbhoe, somèlèa kapal radjä sakalè, paðä ngen-nèng nalpè' ka pèngghirrä (*kaaimuren Bäl*.)

Pannengnga palabbhoeän Tandjoeng Prijoe' panèka modjhoer dä' dädjā dä' lao' maso' ka dhärrä'. Bhängonna masaghi landjhäng lerres; bhäb panèka laku èbhäðhi (èkalè); pèngghirrä paðä èlapèsè ghed-dhoeng kandhel (*kaaimuren Bäl*.), sopadjä tanana ta' ghoeghoerä kèngèng ghoedjegghä aèng tasè'. Landjhängnga palabbhoeän sè èkalè angghäpanèka bädä 1100 M. lèbärrä bädä 160 M.

È bärä' tèmorra tjongappa (kontjo' dädjāna) palabbhoeän kalèan ghellä', abäc djhåoe, èpasangè paghär bäto (*zeehoo/den Bäl*.) modjhoer katengnga tasè'; landjhängnga ra-kèra bädä 2000 M, Pannengnga paghär (parèghi) angghäpanèka kèntjop (lortjop) ka dädjā; so'è ka dädjā so'è rapet; teppa' è kontjo'na so'è tjè' rapetta. Antarana kontjo'na paghär dädowä' angghäpanèka ra-kèra bädä 200 M.

Prandhinèng ghoenana paghär bäto (*zeehoo/den*) angghäpanèka èbhäðhi dhäng-adðhängnga palabbhoeän, njopprè pal-kapal sè ampon maso' kaangghädijä ta' kantosa tjalaka' ètamboe ombä', manabi kallerressan bädä ombä' radjä sè ngabätèrè. È båkto malem panèngalan è Tandjoeng Prijoe' panèka sakalangkong saè. Dhämar èlèktris radjä kènè', njarektjek tèra' tar-kataran. Laènna dhämarra palabbhoeän dhibi', pal-kapal sè alabbhoe èangghädijä paðä masang dhämar djhoeghän. Djäng-bädjänganna è aèng adjhärekdhjegghän, räb-gäbiräbhän, kèngèng ghoelina aèng alok-ellok ka dälè tasè'.

Mènorot katerranganna P. A. van der Lith: Palabbhoeän Tandjoeng Prijoe' ghellä' molaè èbhäðhi nalèka tangghäl 1 Mei 1877, marèna taon 1887. Dhäddhi abiddhä sè èlakonè 10 taon; abi'na ongkos f 22500100 (ðoe lèkor satengnga djoeta ropèja). Palabbhoeän angghäpanèka èboekka' lerres tangghäl 15 Maart 1887.

Èadä' ampon èterrangngaghi, djhä' palabbhoeänna naghärä Bätawi panëka è Pasar-ikan. Nalëka angghäpanëka ta' patè bännja' kapal sè alabbhoe è Bätawi; anangèng saamponna palabbhoeän ghellä' ka Tandjoeng Prijoe', pas so'è bännja' (1).

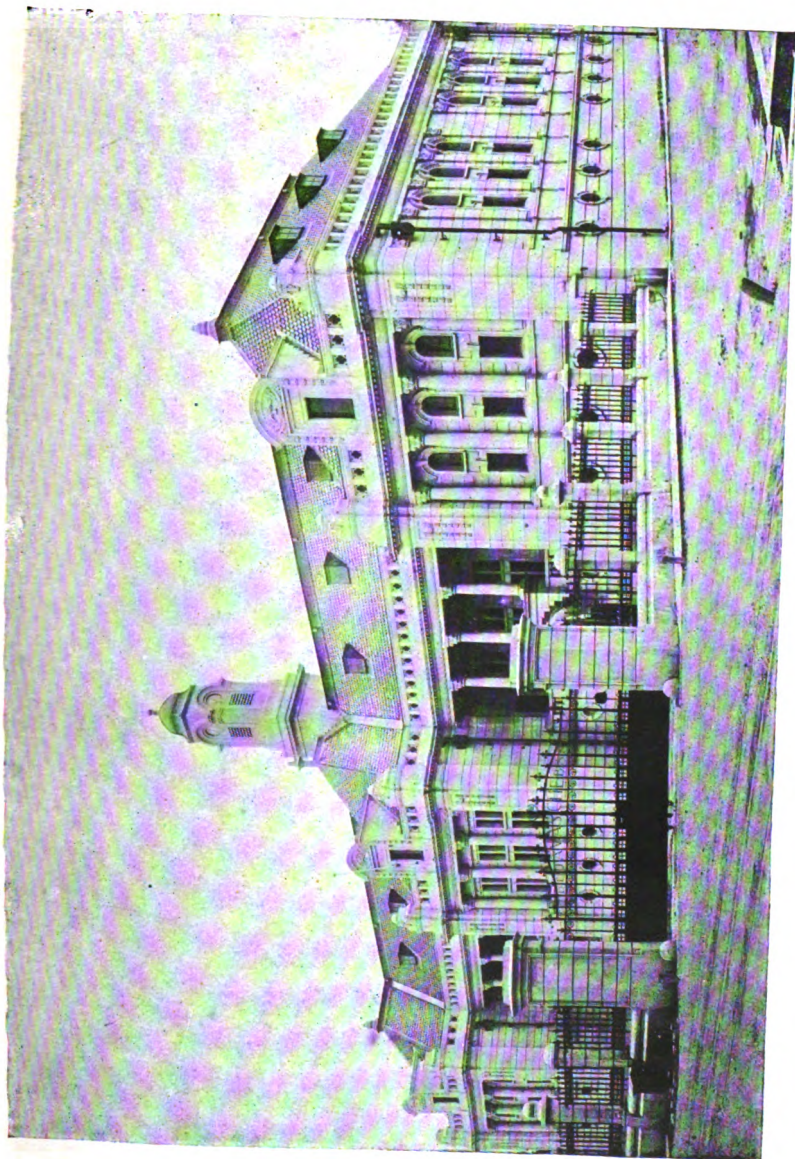
È pèngghir bärä'na palabbhoeän ghellä' bädä goedäng essèng djä-radjä 7 koren, èbhäðhi panaroanna räng-bhäräng djhoeghän, sè bhoeroe èpatoron dári kapal otabä sè bhäðhi èboewä'ä ka kapal. Neng-è pèngghir tëmorra èkennengngè goedäng essèng 4 koren, èbhäðhi panaroanna areng bätö. (2) Manabi bädä orèng sè terro nèngalana palabbhoeän Tandjoeng panëka, sakalangkong ghämpang, marghä èangghäðijä bännja' parao tambhāngan, sèwäna dā-moðä, palèng larang f 0.50. Sabbhän arè Ahad bännja' orèng sè padä apalessir nompä' parao tambhāngan angghäpanëka, adhäðjoeng pèt-mèpèt pèngghirrä palabbhoeän otabä lor-njellor èantarana pal-kapal; èangghäðijä bädä tambhāngan kapal-motor, èattasanna ata'na bädä tolèsanna: „Heen en weer” (artèna tjar-kantjèr); kapal-motor panëka sèwäna tjoma doe polo essèn èntar molè.

Tarkadhäng bädä djhoeghän sè pas nompä' parao terros ka pamandiän è kampong ± 1½ eppal è tëmorra Tandjoeng Prijoe' sè anjama „Petit Trouville”.

Pamandiän panëka bhoenten ta' neng-è taman otabä sombher, nangèng neng-è tasè'. Èpèngghir sèrèngnga teppa' è po-tampoan (è ðhi-bedðhi) bädä pangkèng malangnga amar-kamar pè-tjopè' sadjhä-ghäddhä; kamar panëka èbhäðhi kennengnganna orèng asalènan. Ra'-pasèra'a sè kalerressan ta' aghibä anðoek sareng tellessan, kèngèng njèwä èangghäðijä ka patoghoena. Sè kappra apalessir mandi ka Petit Trouville panëka Bäländhä lakè' binè', laèn bhängsa namong to'-malto'. Manabi orèng sè mandi ampon toboek, ampon lessö sè dhäl-keddhälän, ngoj-langngojan, not-salonotan sareng èn-laènna pas ongghä, adhoermas aèng tabär èadä'na kamar kennengnganna asalènan ghellä'. Aèng tabär panëka panas nga'-anga' koko. Manabi orèng adhoermasa, ta' ambhoe nèmbä, karè mokka' ekkran bisaos. Sarrèna

(1) Mètorot Koloniaal verslag taon 1913, èdalem taon angghäpanëka kapal sè alabbhoe è palabbhoeän: Bätawi (Tandjoeng Prijoe') 1833, Samaraug 1203, Sorabähäðjä 1396, Songennep 491.

(2) È tëmorrepon palabbhoeän mangkèn bädä palabbhoeänna polè. anjar tja'èpon ghäðhoeanna: „„Rotterdamsche Lloyä” sareng Maatschappij „Nederland”

Javasche Bank è Batawi.

Palabbhoein Tandjoeng Prijoë.

tjolo'na ekkran panëka asompet kadhi tjottjo'na tjërèt panjërmanna pejtëtan, dhäddhi pakalowarra aèng kadhi ghägghärrä odjhän.

Sakalowarra dëri taman kenengnganna asalënan ghellä' opama terro dhä'-neddhä'ä kèngèng pas terros ka *restaurant* (boefèt), èangghä-dijä padä bädä ponapa sè èteddhä'ä. Otabä kèngèng djhoeghän boe-amboe è roeng-bäroengan otabä èbä-bäbäna kadjoëän; èangghädijä èsadijäi korsè sareng mèdjä, ngal-nèngalè rèng-orèng sè ghi' padä man di, sambì mèrengngaghi monjèna moesik otabä armonëka. Pamanjään Petit Trouville panëka sakalangkong lèbär tor taqä' ombä'na, marghä è tengnga (tasè) èparèghi, tjoma tjalèna aèngnga semmo lekko (1).

Bilä orèng palèmana dëri angghädijä è bäng-labäng èambä' ro-sorona kongsì Tjèna sè andi' pamanjään ghellä', èpèntaè pèssè kabellina kartjis; Bäländhä f 0.50, rèng Bhoemè f 0.25.

Saamponna marè ngal-nèngalè è Tandjoeng prijoë' kaelä pas palèman.

BAGIAN SÈ KAPÈNG TELLO'.

Katjatora è nalëka arè Ahad tangghäl 20 September 1914 bädjä pokol 7.59 lagghoe kaelä nompa' seppoer è halte Pagangsaan, èntara ngal-nèngalè kabädä'änna:

Koтта Bogor (Buitenzor).

Ta' katjatora bädäna è djhälän, lerres pokol 9.55 kaelä napa' ka settatsijoen koтта Bogor. È settatsijoen kaelä èambä' R. Hasan Basari, morèd Madhoerä è sakola'an Landbouw, èngghi panëka sè bhäqhi ngaterra kaelä apalessir.

Sabelloenna kaelä adhoengngèng bhäb kabädä'än sè ètèngalè kaelä è koтта Bogor, kaelä nerrangugaghiä dhimèn tjarèta asal-qi-molana koттana kadhi èbäbä panëka:

Èdälem bhäbhät Tana Djhäbä kasebhoet, djhä' è tana Djhäbä Bärä' panëka ghi' sabelloenna djhäman Kompennè, bädä karatonna anjama „Padjähadjhärän”, koттana è Pakowan.

(1) Manabi bhäb djhennèngaga aèng Petit Trouville panëka tangè ka „Nieuw Scheveningen” è Kamal.

Saamponna Praboe Siliwangi djhoemenneng Rato è Padjhadjhärän, ra-këra nalëka taon Bäländhä 1481 naghäräna rosak, marghä èlorok perrang Soltan Bānten se anjama Hasanoeddin, èngghi panëka pottrana So'onan Goenoengdjati è Tjirebbon; kantos dhaddhi alas radjä.

Koṭṭa Pakowan panëka tja'na orèng: tappa' è Bātoetoelis mangkëna; (bādä djhoeghän orèng sè ngotja'aghi: è dhisa *Kotabatoe*; tapè abānnja'an sè ngotja'aghi è Bātoetoelis).

Kennengnganna dhisa Bātoetoelis panëka mongghing tèmor-lao'na koṭṭa Bogor; djhāoena dāri settatsijoen ra-këra bādä 4.25 K.M. Dhinèng kennengnganna dhisa Kotabatoe panëka mongghing lao'na koṭṭa, lerres è bārā-lao'na Bātoetoelis; djhāoena dāri settatsijoen ra-këra bādä 5.5 K.M.

Katjatora saamponna djhāman Kompennè, towan Bessar Goefennor Djindräl Maetsuyker (1) nè-samanè makon abhābhāt alas ghān nè'sakonè' dī lao'anna koṭṭa Bātawi, marghä è nalëka angghāpanëka koṭṭa Bātawi ghi' tjè' tjopè'na, tor dīlowaranna koṭṭana bānnja' alas radjäna. Sadhādjä kennengngan sè ampon marè èbhābhāt pas èbhādhi kampong, sopadjä èkennengngana orèng. Saamponna taon 1678, sè abhābhāt alas bhoeroe napa' ka Bogor, pas maddhek kampaong, ènjamaè *Kampong Bāroe*, teptep kantos mangkèn. Dhinèng kennengnganna Kampong Bāroe panëka mongghing tèmor-lao'na koṭṭa Bogor djhoeghän abāk djhāoe, ra-këra bādä 19 K. M.

Sabelloenna towan Bessar Maetsuyker kaaghoengan nèjat maddheghä koṭṭa Bogor, towan Bessar Goefennor Djindräl Jan Pieterszoon Koen (2) ampon marostèl ka kompennè sopadjä koṭṭa Bātawi èallèa katengnga.

Molaè taon Bäländhä 1743 kantos 1750 Kampong Bāroe ghellä' ghi' tjè' soboengnga.

Èdälem taon 1745 Towan Bessar G. W. van Imhoff marostèl ka Kompennè, sopadjä maddheghä koṭṭa Bogor, njopprè kèngènga èbhādhi papalessiranna bhāngsa Èropa sè enneng è koṭṭa Bātawi, sarta ma' pas poron ngallè sakalè kaangghādijä.

(1) Towan Bessar angghāpanëka djhoemenneng Goefennor Djindräl molaè taon 1653 kantos 1678.

(2) Towan Bessar Jan Pieterszoon Koen panëka djhoemenneng Goefennor Djindräl doe kalè, èngghi panëka molaè taon Bäländhä 1619 kantos 1623 sareng dāri taon 1627 kantos 1629.

È nalèka boelân Augustus kantos September 1744 Towan Bessar G. W. van Imhoff ghellâ' jos-mèjosan ka Tjiandjoer alomampa è Bogor, kasokan ngolatè kabâdâ'anna naghârâ. Saamponna tandhoek ka Bogor, tatjengnga' ngolatè kasacèanna tana èantarana Kampong Bâroe sareng Tjiampèja. Amarghâ panèka è nalèka tangghâl 10 Augustus 1745 Towan Bessar pas marostèl ka Kompennè, sopadjâ èantarana Kampong Bâroe sareng Tjiampèja ghellâ' èpaddhegghâna sangghrà'ân. Saamponna dhâddhi èangghâdijâ pas enjamaè Buitenzorg, artèna:

buiten = *lowar*,

zorg = *djägâ'ân* otabâ *pèkkèran salekko* (rèkong). Dhâddhi Buitenzorg artèna: dilowaranna pandjägâ'ân otabâ karèkongan.

Mèlana Bogor ghellâ' ènjamaè sapaneka, sabâb sèpat Towan Bessar kalerressan bâdâ sè èkarèkong, pas alongghoe èangghâdijâ njopprè kèngènga njalèmorraghi pangghâliâna.

Dhinèng njama „Bogor” panèka bânja' orèng hèlap sè ama'naè. Opama:

Mètorot katerranganna *Dr. de Haan*: artèna otja' „Bogor” panèka = *kompolanna orèng*, sabâb sè mangghi kennengngan angghâdijâ lantaran abhâbhât alas; (sè alalakon orèng pan-saponapan, orèng bânja').

Sapalè orèng nerrangngaghi, *ka'-bhoengka'an sè ampon ghoeppleng*, tađâ' dâoen sareng rantja' otabâ tjangkana.

Bâdâ djhoeghân sè nerrangngaghi, djhâ' otja' „Bogor” ghellâ': *bhoengkana arrèm sè ampon ghoeppleng*.

Sabânnè orèng nerrangngaghi; đâri rosakka otja' *Buitenzorg*, kadhi rosakka otja' „Pieterszoon Koen” dhâddhi „Moerdjangkoeng”.

Sangghrà'ân parostèlanna Towan Bessar G. W. van Imhoff ghellâ' molaè èpaddhek taon Bălândhâ 1750 sareng Towan Bessar Mossel.

Katjatora sakalowarra đâri settatsijoen ghellâ' đâ'-ađâ'na kaelâ djhoedjhoek ka dhisa Plèđang, nèngalè Moesijoemma Bhoeroen alas sè anjama:

Zoölogisch museum.

Saamponna kaelâ maso' ka moesijoem ghellâ', èđiđâlemmanna labâng lowarra kaelâ nèngalè rong-korongan, (ko-bengkoan) katja abâk radjâ, điđâlemmanna aèssè olar (pađâ ođi') pan-saponapan mēgghi' pađâ lèt-njangkellèt ka rantja'na kadjoe sè èbhâđhi panalaranna.

Ata'na ko-bengkoan angghäpanëka kabä' erraman alos, dhäddhi häwä kèngèng maso' kaḍälem.

Samarëna nèngalè èangghäḍijä kaoelä pas maso' ka pangkèng sè aèssè sabärnana mano' èsabä' èḍälem korong katja. No'-mano' angghäpanëka ampon päḍä matè sadhädjä, tapè têngalanna kadhi sè ghi' oḍi', sabäb pannengnga lakar èator, bäḍä sè èpako'-nongko', bäḍä sè èpangërremmè tellorra, bäḍä sè ghi' teppa'na njotjorè boedoe'na bäḍä sè nembhoenga mosona, bäḍä djhoeghän sè ngègel sareng èn-laënna. Dhinèng no'-mano' angghäpanëka kabännja'an asal ḍäri tana Hindia Nederland; bäḍä djhoeghän sabännè sè asal ḍäri tana mantja, opama: ḍäri Amèrika, Messèr sareng èn-laënna.

Kennengnganna no'-mana' ghellä' èpapolong sa-sabhängsa opama; ghältè', apolong sareng keddhi', salèndhet sareng sabhängsana; poter apolong sareng rä'-dherrä', kètèran sareng komantra, boekong apolong sarengkaka' towa, nori sareng sabhängsana.

Èḍälem korong katja djhädjhärän sè ètengnga bäḍä sè aèssè mano' sè onèng alanggoj, sabhängsana (asoko rèkat), opama: ètèk, bälilibis sareng èn-laënna. Èangghäḍijä bäḍä mano' sè tjèk' radjäna, anjama *pelikan*; bhädhänna ra-kèra paḍä sareng embi'. Kennengnganna mano' angghäpanëka è tana Èropa, Afrika sareng èn-laënna. È bā-sabä è tana Djhäbā Tengnga sareng è tasè' Hindia bäḍä mano' bhängsana pelikan ghellä' anjama *boeteng* otabä *pèlat*. Mano' angghäpanëka onèng djhoeghän ngabbher, tapè ta' patè kellar oe-djhäoe.

Diattasanna kennengnganna mano' pelikan ghellä' èkennengngè mano' dhälko' sareng sabhängsana. Èangghäḍijä bäḍä mano' sèttong anjama *ibis*, asèl ḍäri naghärä Messèr (Ègypte); bhädhänna radjä'an sareng dhälko' sakonè'; boeloena sabhädhän potè, tjoma lè'èr sareng tjètakka tjelleng; pannengnga tjottjo'na semmo tjalènnok kabbhi. Mètòrot katerranganna morèd sakola Landbouw, sè ngambä' kaoelä ghellä': mano' *ibis* panëka èkatako'è (èḍjä-moldjä) sareng orèng Messèr sè partjadjä'än (goegontoehon).

Èḍälem moesijoem angghäḍijä bäḍä mano' Kangèjan (Songennep) 2 mègghi', njamana mano' *kosong* apolong sareng tellorra 2 mègghi' djhoeghän. Mano' kosong panëka kaètong tjè' anèna, sabäb bhädhänna nèng paḍä sareng adjäm paḍärä'an, nangèng tellorra radjäna paḍä sareng tellorra bhädjä.

Tja'na orèng: manabi mano' kosong panèka ampon atellor mastè matè, sabāb ta' kowat njandhāng sakè' sè ngeddjennaghi. Anangèng kaoelā ta' partjadjā, ka katerrangan sè sapanèka, karana manabi sabbhān atellor mastè matè, tantò mano' kosong panèka so'è abit so'è karè sakonè' otabā karè lalakè'na malolo, sabāb pangorbina sè atellor pas paqā matè; bit-abit tanto pas taqā' sakalè.

Èpèngghir tèmorra pangkèng angghādijā bādā korong katja radjā aèssè olar matè radjā kènè'. Èangghādijā bādā *olar sabā* radjāna pata sabettès, landjhāngnga pata sadeppa. Olar angghāpanèka èpa-bhoet kadjoè noro' neng-pannengnganna neng è alas. Sèssè' dībābā'-ānna bhādhānna kaboeḍina sè èbhāktengnga semmo njarongsong, èngghi panèka sè mènangka dhāddhi sokona.

Lerres è tèmor dādajāna kennengnganna olar sabā bhoeroe bādā pan-saponapan kopè gālbās radjā kènè' paqā aèssè olar ana-bārna, bādā sè bhellāng, lorèk sareng èn-laènna.

Saamponna marè ngal-nèngalè èangghādijā kaoelā pas ngallè ka pangkèng dī dādajā'anna. Èssèna pangkèng bhoeroe para' sadhādijā'ā bhoeroen aias asoko empa', apolong sa-sabhāngsa. Opama: kamondoerān apolong sareng bhāngsana; moṭak apolong paqā moṭakka sareng sabhāngsana. Sadhādijā bhoeroen alas angghāpanèka paqā matè, tapè èbhāngon noro' kabijāsa'anna bi'-dhibi' nalèka ghi' oḍi'na.

Èpèngghir dādajāna pangkèng ghellā' bādā korong katja aèssè *matjan toltol 3* mēgghi' sareng *matjan kombāng* sèttong. Matjan kombāngnga kalerressan ngèkkè' taboe'na embi' katjang sè ampon tjaltjalan kakabbhi. Dhinèng matjan toltolla sèttong alanga ka matjan kombāng kadhi sè ngamponga embi'na: sè sèttong neḍḍhā dhāghing; sèttongnga arèṇḍoe, djāillā ngalèllè kadhi sè kalessowen.

Ḍi lao'anna kennengnganna matjan ghellā' bādā korong katja aèssè sabārnanana ebbhoe'; sabānnè bādā sè akalèmbāng, pannengnga kadhi sè ngabbher nalèka ghi' oḍi'na.

Èlao'anna kennengnganna ebbhoe' ghellā' bādā korong katja aèssè pan-saponapan mēgghi' bhāngsana moṭak sè njalèndhā, aboeloe mèra tor aèlong tjè' landjhāngnga. Dhāddhi bhoeroen alas angghāpanèka kèngèng ènjamaè *moṭak èlong landjhāng*.

È pèngghir lao'na pangkèng ghellā' bādā bhāloetokanna tjètakka orèng pan-saponapan mēgghi'. Ḍiattasanna bādā tandoe'na kerbhoej.

èpanalpè' ka ghedqhoeng radjana kadhi kontjo'na pokang, landjhângnga ra-kèra bādā 1 M.

Samarèna ngal-nèngalè è pangkèng angghādijā kaoelā pas ngallè ka pangkèng sè qī bārā'anna, èngghi panèka sè aèssè sabārnana hēwān aèng. Èdālem pangkèng bhoeroe bādā djhoeko' radjā, anjama *djoedjoeng*, landjhângnga pata sadleppa, radjāna padā sareng bhoengkèlla pokangnga rèng towa. Bhāngonna djhoeko' djoedjoeng panèka dhi-kadhijā djhoeko' langghoeng, tapè bhāngonna kontjo'na tjètakka semmo boengkol, ta' lontjong kadhi kontjo'na tjètakka djhoeko' sè kappra. Tjolo'na lerres qībābā'anna tjè' njalèndbhāna. Mètorot kapartjadjā'anna rèng Madhoerā, mènna'na djhoeko' djoedjoeng panèka kèngèng èpamoter rèng bibinè', artèna: manabi èdhoelittaghi ka rèng bibinè', tanto abā'na ladjhoe ngongghāi ka rèng lalakè' sè adhoelittaghi. Bhāb kapartjadjā'ān bhoeroe mongghoe ka kaoelā ta' kèngèng èpartjadjā, sabāb tadā' katerranganna sè njata. Ponapa polè djhoeko' djoedjoeng panèka ta'na rèng Madhoerā aboedjoed ro-njaparo, èngghi panèka: bhādhān kaattassa abhāngon kadhi manossa, tapè bhādhān kabābāna (kaboeḍina) aboento' abhāngon kadhi bhādhānna djhoeko'; mangka kaoelā nèngalè boedjoeddhā dhibi' nèng abhāngon kadhi djhoeko' langghoeng. Dhāddhi njata, djhā' katerrangan ghellā' ta' kèngèng èpartjadjā.

Saamponna marè ngal-nèngalè èangghādijā kaoelā pas kalowar terros adjhālān dā' tèmor, èntar nèngalè:

Kebbhoen boe-tomboeān (Plantentuin Bāl.)

Dā'-adā'na kaoelā nèngalè *dhālemma Towan Bessar Goepennor Djindrāl*. Dhālem angghāpanèka adhep dā' dādjā, ngongkorraghi kebbhoen ghellā'. Sal-asalla dhālem angghāpanèka nèng èbhāqhi pasanggherrā'ān bisaos dhālem angghāpanèka èpangghoen sosen tello, paddheghbānna Towan Bessar Mossel nalèka taon 1750 kadhi sè ampon èterrangngaghi èadā').

È nalèka taon 1813 Towan Bessar Daendels sareng Lè'nan Goepennor Thomas Stamford Raffles maradjā dhālem sangghrā'ān ghellā'.

Saamponna ollè 21 taon dāri sè èparadjā, èngghi panèka nalèka taon 1854, dhālem sangghrā'ān ghellā' rosak, marghā kèngèng lèndhoe. Èdālem taon angghāpanèka djhoeghān pas èpateppa' polè, tapè

èpasangè pangghoeng. Molaè dāri angghāpanēka kantos mangkèn ghi' tadā' obhāna.

Èboedina dhālem ghellā' bādā saghārāna abāk radjā; diḍālem-manna possa' sareng bhoengkana taratè, ḍāoenna bhāng-kebbhāng.

Saamponna dāri angghādijā kaoelā pas molaè adjhālān ngal-nèngalè èssēna kebbhoen. Sabelloenna kaoelā nerrangaghi kabādā'āna men-tamennanna, parlo nerrangngaghi dhimèn tjarèta asal-ḍimolana kebbhoen bhoeroe, kadhi èbābā panēka.

Katjatora kebbhoen boe-tombœan ghellā' èbhādhi nalēka taon Bäländhā 1817, èkapalāè *Professor Reinwards*. Ghoenana è nalēka angghāpanēka nèng èbhādhi marēksa sareng ngèmbœi boe-tombœan anjar, sè parlo ka sadhādjanā orèng, kong-langkong rèng tanè.

Bit-abit kebbhoen ghellā' pas èbhādhi kennengnganna boe-tombœan sè nè-anè, sareng panalèktēkan kabādā'āna sadhādjanā boe-tombœan.

Sè momolan nalèktèkè kabādā'āna boe-tombœan èḍālem kebbhoen ghellā' towan *Haskarel* sareng *J.S. Teysmann*, èngghi panēka orèng sèmomolan ngaonèngè èlmo boe-toembœan sareng èlmo tana Hindia Nederland, kantos njamana kalonta man-kaamman.

Molaè dāri taon Bäländhā 1826 kantos taon 1868 (pa' polo ḍœwā' taon) kebbhoen ghellā' ta' èkapalāè Directeur, nèng èkapalāè *Intendantna* Towan Bessar saos. Anangèng saamponna taon 1868 pas èkapalāè Directeur. Kennengnganna (tanau) so'è èpalowar, men-tamennanna èpaghenna' sabhāngsana.

Sareng kebbhoen ghellā' èkapalāè Directeur *Professor Dr. M. Treub*, pas kalonta kasaēna, dhādhi kebbhoen boe-tombœan nomer sèttong èḍālem sabingkerra naghārā sadhoenja sè hāwāna panas (*tropische gewesten Bäl.*).

Katjatora kaoelā sè ngal-nèngalè kabādā'āna kebbhoen ghellā' dā'-adā'na nèngalè kompolanna boe-tombœan nè'-kènè', sè paḍā ètamen è eppot. Èḍālem kennengngan angghādijā bānjanā boe-tombœan sè njalèndhā, apolong sa-sabhāngsa. Èangghādijā bādā boe-tombœan 5 mēgghi' èkorongè katja, tja'èpon sopadjanā ta' matēja kèngèng panassa arè, sabāb asalla dāri tas ghoenong sè téngghi. Laèn dāri angghāpanēka bādā boe-toembœan sè bhāngonna tjē' njala-kantana, lontjong dhi-kadhiā bhāngonna salak, agir-lègir, adjhārdjhār boenter kadhi sè èator. Èkontjo'na bādā kembhāngnga saghoendhoeng, tapè tadā' ḍāoenna salambārā bhālākka'. Tja'ua padjāgāna: boe-tombœan

angghäpanëka lakar njala-kan̄ta kadhibi', sabäb manabi ngembhâng ta' aďäoen, manabi aďäoen ta' ngembhâng. Dhinèng asalla boe-tomboeän angghäpanëka ďäri tana Borneo.

Đäri angghäďijä kaoelä pas ngallè ka laèn kennengngan. Èďälem kebbhoen ghellä' kennengnganna ka'-bhoengka'an paďä épajan-sakëjan, épapolong sa-sabhângsa, opama: perrèng apolong paďä perrèngnga, njëjor apalong sareng saďing, tarèboeng, arrèn sareng èn-laènna. Sakèng ďäri lowarra, tor ďäri possa'na sareng ka'-bhoengka'an radjä kènè', kebbhoen ghellä' tèngalanna kantos dhi-kadhiä alas.

Bit-abit kaoelä pas èntar ka kennengngan tjontona men-tamennan ana-bärna mongghing è tèmor-ďäďjä (ďi lae'anna songaj Tjiliwoeng); atoranna tamennanna asaëan ďäri sadhăďjäna sè ampon ètèngalè kaoelä ghellä'. Mëlana men-tamennan èangghăďijä èator tjè' saëna, njoppèrè reng-orèng sè poron nalèktèkè kabăďă'anna sa-sabhângsa ma' ollè ghămpang.

Èkala' pandă'na tjarèta kaoelä pas abäli ka labâng pakaranganna kebbhoen sè èmaso'è kaoelä ghellä'. Abăk ngadăďjä ďäri labâng angghăďijä băďă lorong tapakďăngďăng. È paddhoe tèmor-ďäďjäna băďă makamma Bălăndhă sèttong bă'-ďjhoebă', èngghi panëka

**Pasarèanna njonjana Towan Bessar Lè'nan
Goefennor Thomas Stamford Raffles.**

Èangghăďijä băďă marmarra ngangghoej tolèsan otja' Inggris, sè nerrangngaghi njama sareng pasèdhăna, èngghi panëka anjama OLIVIA MARIANNE, sèdhă nalëka tangghăl 26 November 1814.

Mongghing tèmor labângnga pakaranganna kebbhoen sè èmaso'è kaoelä ghellä', èngghi panëka è tèmor djhălăna lorong „Kanarilaan”, băďă bhoengkana *kadjoe-odjhăn* (regenboom Băl.) (1) ďoe bhoengka akè'-rèkè' tjè' radjäna. Tja'na orèng: kadjoe-odjhăn angghăpanëka băngatowana kadjoe-odjhăn è saantèrona tana Hindijă-Nederland; sabăb nèng ďoe bhoengka angghăpanëka sè momolan ètamen orèng è tana Djhăbă (H.N.). Dhinèng bhibhiddhă kadjoe-odjhăn angghăpanëka èkaollè ďäri Brazilië (Amèrik). Mëlana bhoengkana kadjoe-odjhăn ghellä' kantos arèkè', sabăb nalëka panamenna ghi' ta' èkaonèngè,

(1) Gombor tjara Bhăngkalan.

djhä' bhibiddhä kadjoeän radjä, èsangka bhängsana kadjoeän nè'-kènè' bisaos.

Sakalowarra dñari pakaranganna kebbhoen ghellä' kaoelä pas nompä' sadó alènglèng è kotta. Dä'-adä'na kaoelä lèbät èadä'anna:

**Moesijoem boe-tomböän (Herbarium
en Botanisch Museum).**

Bengko moesijoem angghäpanëka sareng rèng Bogor kappra è njamaè „*Geelong bälüoe*”; Kennenggananna lerres è dhisa Palèdang. È nalëka angghäpanëka moesijoem ghellä' aèntep, marghä kalerressan arè Ahad. Dhäddhi manabi orèng terro nèngalana kodhoe è laënna arè Ahad.

Prandhinèng èssëna moesijoem ghellä' mètorot katerranganna rèng sè ngater kaoelä: sabärnana hasèl boe-tomböän sareng wä'-boewä'än. Opama: kopi ana-bärna, bädä sè ghi' boengkol, bädä sè ampon akombi' sareng sè ampon dhäddhi serbhoek. Moesijoem angghäpanëka tjè' aghoenana mongghoe ka orèng sè marloaghi nalèktèkè kabädä'än sareng tarëka'anna hasèl boe-tomböän sareng wä'-boewä'än.

Dñari adä'na moesijoem ghellä' kaoelä terros adjhālän lèbät èadä'anna dhälemma *Towan Bessar Goefennor Djindräl*. È pakarangan adä'na dhälem bhoeroe èpaghəri bessè; diälemmanna èotjolè mandjhāngan.

Lerres diaä'anna dhälem ghellä' bädä lorongnga boenter, ngalènglèngè bhäloembhāng. Ètengnga bhäloembhāng anggbädijä bädä pantjoranna aèng nantjel dñ'attas (*fontein Bäl*) tèngalanna tjè' saèna. Mongghing bärä'-dädjāna pakaranganna dhälem ghellä', lerres è dädjē djhālänna lorong sè èlèbādhi kaoelä, bädä bengko pangghoeng tjè' towana, èbhādhi dhälem sareng kantorra Assistent-Resident. Tja'na orèng sè ngater kaoelä: bengko pangghoeng bhoeroe bekkas

**Dhälemma Lè'nan Goefennor Thomas
Stamford Raffles.**

Mètorot katerrangan èdälem boekoe bhäbhāt: Towan Bessar Raffles panëka dñhoemenneng Lè'nan Goefennor molaè taon Bäländhä 1811 kantos taon 1816. Dhäddhi omorra bengko ghellä' kantos mangkèn ra-këra langkong dñari 103 taon.

Saamponna marè ngal-nèngalè èangghädijä pas èntar ka dhisa Tjikeumeuh (1) nèngalè:

R o m a s a k è' g h i l ä .

Roma sakè' ghilä penèka kaaghoenganna Goefermèn. Kennengnganna èpanta doewä, èngghi panèka: sè è dädjä djhälän èkennengngè bhängsa Èropa, sè è lao' djhälän èkennengngè bhängsa Bhoemè. Roma sakè' angghäpanèka èbägi dhäddhi tello kellas. Orèng sè enneng è kellas sèttong sareng kellas doewä', sadhädjäna orèng sè atambhä èangghädijä kodhoe madjär; tapè sè enneng è kellas tello' bhoenten, tjoma rèng-orèng sè sakè' èkala' hasèlla lalakonna.

Rèng-orèng sè ghilä ghellä' manabi ghi' ra-sarana èlebbheng èdälem pangkèng ratja'. Saamponna panjakèta bädä pèndhäna, tor ngartè ka kareppa otja'na orèng, ladjhoe èpakalowar däri lebbhengnganna, èsoro alalakon bi'-dhibi' kadhi lalakonna nalèka ghi' bärässa, opama: nanolès, aghäghämbhär, momolas, ko'-ngangko', njello' aèng sareng èn-laènna.

Saamponna panjakèta para' bäräsa, pas èberri'i pèssè, èsoro lè-mellè ka pasar, ètoro'è mandoerra. Sè èsoro lè-mellè panèka kantos pan-saponapan kalè. Sadätengnga däri pasar pas èsoro karèna ollèna bābellin sareng karèna pèssèna. Tong-sèttongnga karèna'anna rèng-orèng ghellä' padä ètjatètè sareng mandoerra. Manabi sè arèken ta' akalèroan, angghäpanèka nandhä'äghi djhä' panjakèta ampon èlang. Abä'na ladjhoe èpakalowar däri roma sakè' ghellä'.

Mèlana roma sakè' ghilä ghellä' èsabä' è Bogor, marghä häwäna èangghädijä tjellep tor saè mongghoe ka kasèhatanna bhädhän.

Èkala' pandä'na tjarèta, saampona bädjä asar kaoelä pas abäli ka settatsijoen terros palèman nompa' sneltrein pokol 4. 8. Pokol 5. 21 kaoelä napa' ka settatsijoen Gambir (Weltevreden); pas terros palèman.

B Ä G I Ä N S È K A P È N G E M P Ä'.

R È N G K E S S A N N A T J A R È T A .

Sarrèna kaoelä ampon bännja' sè adhoengngèngngaghi kabädä'änna tjarètana naghärä Bätawi è tong-sèttongnga kennengngan, dhäddhi

(1) Maos: Tjikämäh.

samangkèn kaoelä karè nerrangngaghiä rèngkessanna tjarètana (*alge-
meen overzicht Bäl.*), sopadjä rèng-orèng sè maos boekoe panèka
onènga ka tjarèta birdjhi'än sareng rèngkessanna. Opama:

T a n a n a.

Tanana Meester Cornelis sareng Bätawi panèka manabi ètèmbhäng
sareng tanana kotä Sorabbhädjä kaètong tjè' ta' saèna, sabäb:

a. Kabännja'an tanana tako' ka aèng, artèna: manabi kèngèng
aèng (kaodjhānan) pas leddhoeck, njossae ka orèng adjhālānan. La-
mala bännja' tanana sè asella'an lempong; manabi kaodjhānan pas
lètjèn semmo leddhoeck, tor abhel-ghimbhel ka soko. Amarghä angghā-
panèka manabi roe-bhoeroe terrang odjhān bännja' orèng sengka sè
adjhālānana è kampongan.

b. Tanana korang dhäddhi manabi ètamennè paäi, sabäb kakorangan
aèng oäi'. Amarghä angghāpanèka èangghädjä tjè' sakonè'na hasèlla
paäina.

Tjè' bhidhāna sareng tanana kotä Bogor (Buitenzorg) sabäb
èangghädjä tjè' saèna, ta' tako' ka aèng (leddhoeck manabi kaodjhānan),
tor saè èmen-tamennè sadhädjāna men-tamennan, kantos èangghädjä
èbhädhī kebbhoen boe-tombocän sareng kennengnganna sakola'an tanè.

Prandhinèng tanana karèsidènan Bätawi panèka kabännja'an (para'
sadhädjā'ä) tana parèman (partikellir), artèna: bännè tana Goefermèn.
Mèlana sapanèka, sabäb nalèka tana Djhābä èteggheo' Goefermèn
Inggris, èngghi panèka ghi' djhāmanna Lè'nan Goefennor Raffles,
bännja' sè èdjhoeväl ka orèng partikellir.

Sarrèna tana karèsidènan Bätawi panèka anäi'na orèng partikellir,
dhäddhi atorān paparènta'anna èangghädjä bädä döe matjem, èngghi
panèka:

a. *Paparènta'anna towan tana* (sè anäi' tana), opama: parkara
sèwāna tana, kampongan (heerendienst Bäl.) otabä kompennèan, padjhek
hasèl tana sareng èn-laènna.

b. *Paparènta'anna Goefermèn*, opama: parkara padjhek pantjarè'an
(1), pattrolan, kapoelisiän sareng èn-laènna.

H ä w ä n a.

Para' sadhädjā'ä kennengngan è kotä Bätawi sareng Meester
Cornelis panèka paä tjè' panassa häwāna, marghä:

(1) pangäoedhān.

PADJHALANAN

a. tanana lembă, tor semma' ka tasë' sareng ka rabă;

b. djhăoe dări alas, karana sêpatta oen-dăoenan sareng ka'-bhoengka'an panëka onëng ngësep panassa arë, tor onëng nadjhă' (madăteng) odjhăn.

Kabădă'anna hăwăna è băkto mosëm tjellep (Juli) sareng mosëm panas (April) ta' saponapa bhidhăna, artëna: somëlëa lerres boelăn Juli, hăwăna ghăsëk panas djhoeghăn.

Panassa hăwăna naghără Bătawi panëka tjë' rangrangnga korang dări 21°C otală lankong dări 52°C.

Kotťa Bogor hăwăna tjellep, ta' panas kadhi è kotťa Meester Cornelis sareng Bătawi (panassa rata-rata 21°C.), sabăb:

1. tanana têngghi, (bădă 263 M. dări tasë');

2. è bără', temor sareng di lao'anna êkëppong ghoenong, êngghi panëka paghoenongan Mandălăwăngi, pag. Gedë sareng pag. Salak.

Pramëla hăwăna êangghădjă bhersë, saë mongghoe ka kasëbatanna bhădhăn.

Mananbi bădă angën (hăwă) dăteng dări tasë' (dări dădjă), tanto ta' kênggëng adjhălăn terros, sabăb kaaqđhăngan ghoenong. Dhăddhi hăwă ghellă' tapaksa onghă, mëlana pas so'ë tjellep, ladjhoe dhăddhi onđem. Manabi onđem ghellă' ampon tjë' tjelleppa, pas dhăddhi odjhăn.

Amarghă kadhi sadhădjă katerrangan ghellă', è kotťa Bogor panëka tjë' ghăsëkka odjhăn; ponapa polë manabi mosëm nëmbhără', kênggëng êkotja' sabbhăn arë bădă odjhăn. Têngghina aëng odjhăn è kotťa Bogor panëka, mëtoret katerranganna towan A.A. Gobius êdđlem boekoe karanganna së anjama „*Guide to Buitenzorg and Its environs*”, êdđlem on-sataonna rata-rata bădă 4567 m.M.

Têngghina aëng odjhăn è Bătawi êdđlem on-sataonna rata-rata nëng 1812 m.M.

Êtonganna arëna odjhăn è kotťa Bogor êdđlem on-sataonna rata-rata bădă 219 arë, nja'-bănnja'an kadhibi' è saantërona tana Djhăbă sareng Madhoeră; tjoma sakalëan bădă kennengngan è tana Djhăbă, së langkong dări Bogor, êngghi panëka Karangobar (Kedđoe), bădă 252 arë.

K o t t a n a.

Kotťa naghără Bătawi panëka kadhăddhiăn dări kotťa dădœwă', êngghi panëka: kotțana afdeeling Meester Cornelis sareng kotțana

afdeeling Bätawi, atjampo masëttong. Landjhängnga kotta dädöewä' angghäpanëka sadhädjä bädä 9 eppal.

È salandjhängnga lorong è kangan katjerra molaè dări kontjo' laó'na kotta Meester Cornelis terros ka kontjo' dädjäna kotta Bätawi, padä èkennengngè bengko djä-radjä, tor bännjä' sè è-saè. Ko-bengko angghäpanëka molaè dări Meester Cornelis kantos ka Kramat padä èkennengngè Bäländhä (b. Èrropa), tanëanna war-lowar, tjè' saëna têngalanna. Dări pasar Sennèn, dä' dädjä'äghi, para' sadhädjä'ä èkennengngè ko-toko.

Prandhinèng lorong sè dări Meester Cornelis dä' dädjä ghellä', molaè dări dädjäna kantor Assistent-Resident kantos ka Kramat èpança tello, èngghi panëka:

a. È rä'-bärä' tjopè', èbhädhì *pal-badhauna rèng-orèng sè adjhälän soko (trottoir Bäl)*:

b. è mor-tèmor, abäk lèbär, èbhädhì *djalunna ghroebhak otabä orèng kol-mèkol*;

c. è nga-tengunga tjè' lèbärrä, èbhädhì *djalunna rata otabä ka-lompa'an laënna*.

Mèlana lorong ghellä' èator sapanëka, sopadjä tadä'ä katjalaka'an pa-ponapa, kadhi: orèng èlèmpèt rata otabä èn-laënna, sabäb èang-ghädhijä tjè' rammèna, bännjä' orèng lèbät; bädä sè adjhälän soko agäloenong, bädä sè kol-mèkol, bädä sè nompä' rata, motor, seppidä sareng èn-laënna.

Ponapa polè è lorong Salemba, manabi ampon lèbät pokol 1 doe-hoer orèng sè lèbät asèpsap lèp-salèpan tjè' rammèna, sabäb è bækto angghäpanëka mosèmma orèng palèman dări pangghäbäjänna, ponapa polè osomma sakola'an toron, èngghi panëka morèd H. B. S. lèp-salèpan sareng morèd K. W. S. (Koningin Welhelmina School), P. H. S. (Prins Hendrik School), A. B. S. (Ambachts School) sareng èn-laënna. Para morèd angghäpanëka kabännja'an nompä' seppidä, motor sareng èn-laënna.

Lorong radjä è Bätawi panëka lèbärrä bädä tello kalèna lorong radjä Madhoerä. Bhidhäna sareng è Sorabhädjä rangrang sè ètèmbhoek bi' asfal, mèlana manabi panoddjhoe kerrèng talèbät ngarboena. Opama bädä motor lèbät kapprana orèng pas nopoè èlongnga sareng sattanangnga. Èngghi lerres rong-lorong ghellä' ghi' lagghoe lem-malem, èsèram, nangèng ghi' ngarboe bisaos.

Èpèngghirrä lorong radjä èdälem kotä Bätawi sareng kotä Meester Cornelis para' sadhädjä'ä épasangè kompana aèng; aèngnga saè èènom. Aèng angghäpanèka manabi bhoeroe èkala' nga'-anga' koko.

Laèn däri sè kasebbhoet, èdälem kotä Bätawi panèka ta' rang-korang songaj, tor padä è-saè tèngalanna, marghä pèngghirrä terros kadälem aèng para' sadhädjä'ä èlapèsè ghedðhoeng palèstèran. Pèngghir attassa sabännè bädä sè épasangè paghär ratja' bessè.

Dhinèng ghoenana paghär ghellä' saläenna sopadjä orèng sè adjhällän èpèngghirrä (trottoir) ta' ghämpanga laboe kadälem songaj, èbhäðhi rarengghänna lorong sareng songajja, njoppèrè saèa tèngalanna. Namong aèngnga ngaj-songaj Bätawi panèka rang-rangrang sè djhennèng. masè ampon mèra sareng tjellot bisaos, ta' kala ka palappana rodjhäk dhoelit. Djhoeghän ta' rang-korang orèng sè manði, otabhä asa-sassa è ngaj-songaj angghäpanèka, marghä ampon ta' mangghi pamèlèan polè. Kadjhäbhäna possa' sareng orèng manði otabhä asa-sassa èangghädjä talèbät bännja' ghiték perrèng. Orèng adjhoewäl perrèng è Bätawi panèka bhoenten ta' èpèkol ghän sèttong, ðoewä' otabhä tello' kadhi è Madhoerä, nangèng aradjhoe'än, èbhäðhi ghiték pas èlanjo'aghi ka songaj; ghiték perrèng sè èlanjo'aghi bhoeroe kantos apoloan, bho-nten ta' ason-soson, nangèng adjhär-djhärdjhär kaboeði, kadhi na'-kana' èn-maènan lar-olar-koladjhäng. È kontjo' adä' sareng boedina bädä na'-kana'na (kadhäng orèng towa) sè abätangè bäkto ghiték ghellä' èpabhiloeghä, noro' lèggoe'na songaj.

Rèng-orèng sè enneng èdälem kotä Bätawi sareng Meester Cornelis panèka manabi adjhällänana taä' abhoeddhä, angsal andi' pèssè, sabäb:

1. sadó (ðoeckar), dèlman (ebbrik) (1) sareng èbbro (2) otabhä rata radjä sèwä'än tjè' ghämpangnga sarèanna, marghä molaè däri ghoe-lagghoe kantos tengnga malem rata sèwä'än lèr-kèlèran.

2. seppoer molaè para' sèjang kantos lem-malem kèngèng èkotja' adjhällän taä' amboena. La-mala bädä seppoer sè adjhällän walemma (avonddienst Bäl.), opama:

(1) Sèwän sadó saeddhäm f0.60, èbbro f0.75—f1.—

(2) O ja èbbro (èbró) panèka rangkosanna bibidhänna otja' Bäländhä:
Eerste Bataviasche Rijtuig Onderneming (njama'a maskeppè sè masèwä rata ghi' lau-lä'na), artèna sèwä'än Bätawi sè momolan. Sabhän rata radjä sèwä'än andi'na maskeppè bhoeroe, mastè bädä tolèsauna: E. B. R. O.

a. Dāri Tandjoeng Prijo' abāli ka Batavia Zuid, Kemajoran, Pasar Sennèn—Meester Cornelis kantos pokol 7,50.

b. Dāri Tandjoeng Prijo' ka Batavia Zuid—Kemajoran kantos pokol 10. 59.

c. Dāri Kemajoran ka Batavia Zuid—Tandjoeng Prijo' kantos pokol 11. 50.

3. Etrēm settoem sareng ettrēm èlèktris adjhālān lar-kalēr sabbhān 10 mennèt sakalēan, molaè dāri para' sèjang kongsè pokol 7 malem, tor paamboena paḍā atjet-èntjet. Manabi noddjhoenè bādā mèn-rammèn radjā, kadhi pasar-malem, tjapgomè' sareng èn-laènna ettrēm doe matjem panèka adjhālān sèjang arè malem.

È Bātawi panèka, langkong-langkong è kotṭa anjar talèbāt bānnja' hotèlla, anḍi'na Tjèna, Maladjoe. 'Arab sareng èn-laènna. Sèwāna rata-rata saarè samalem tēdoeng sareng neḍḍhā f1. 50 — f2. 50. Hotèl Bālāndhā èngghi bānnja', tor è-saè. Sè monḍhoek èangghādijā nèng Bālāndhā otabā bhāngsa laèn sè ghi-soghi saos. Sè èkamengnga' orèng hotèl sè sadjhāghāt angghāpanèka ma' sabbhān arè possa' saos.

Katjatora orèng adjhoedjhoewāl èḍālem kotṭa Bātawi sareng Meester Cornelis panèka tjè' rammèna; pasar nè'-kènè' tjè' bānnja'na. È pong-kampong bānnja' bāroeng Tjèna, sè adjhoewāl bherrās pa-palappa sareng èn-laènna kabhoetoanna rèng ako-bengko. Orèng Islam kaètong taḍā' sè mokka' bāroeng kadhi Na-Tjèna ghellā'; anangèng saamponna è Bātawi bādā Sarèkat Islam, bhoeroe tjā'-ngen'ja'è bādā orèng Islam mokka' bāroeng kadhi ghellā'.

Orèng adjhoewāl tateḍḍhān kaètong tjè' bānnja'na, sèjang malem taḍā' pegghā'na, tjoma manabi tengnga-malem semmo rangrang. È Bātawi panèka taḍā' bhitèng. Rèng awāl-djhoewāl salandjhāngnga asandhing ghādhebbhoeng sè ampon èbi-robi èpanè'-kènè'. Ghoelā, tadjhin, poṭo, nasè' sareng èn-laènna sè paḍā bhāngsa èbhoendhoe', saamponna èbhoendhoe' pos étalè'. Polè poṭo boengboeng Bātawi panèka pantes ongghoe bān njamana, sabāb radjāna bādā 5 kalè pol-empolanna rèng towa, manabi èbhāngdhing sreng poṭo boeng-boeng Bhāngkalan, kèngèng ènjamaè bhoetana poṭo.

Kabāḍā'ānna orèngnga (Tjatja djiwāna).

Naghārā (karèsidènan Bātawi panèka èkennengngè bhāngsa amatjem-matjem kantos ta' kaètong matjemma, opama: bhāngsa Djhābā

Soendā, Maladjoe, Tjèna, Bălândhă (Èrropa), Tambi, 'Arab, Madhoeră sareng èn-laènna. Dhinèng bännja'na tjatja djiwăna kasebbhoet èdălem *Regeeringsalmanak* 1913 kadhi èbăbă panèka :

Nagharana	Bännja'na bhāngsa :					Ghoeng-ghoeng
	Èrropa	Orèng Bhoemè	Tjèna	'Arab	Orèng mantja laèn	
Bätawi	9777	99320	28150	2058	246	138551
Meester Cornelis	1700	29828	2398	63	—	33989
Tangerang	80	3047	1308	19	—	4454
Buitenzorg	2394	26214	4318	448	27	33401
Poerwakarta	145	6670	309	118	--	7242

Orèng Bhoemèna bädä doe bärna, èngghi panèka :

a. È afdeeling Bätawi sareng Meester Cornelis ènjamaè bhāngsa *Bütawi* otja'na tjara *Maladjoe*, sè ènjamaè *Maladjoe Bütawi*.

b. È afdeeling Taugerang, Buitenzorg sareng Poerwakarta maso' bhāngsa *Soenilä*, otja'na tjara *Soenilä*.

Bhāngsa Bätawi, ka lao'na kantos ka bätessa afdeeling Poerwakarta, ènjamaè bhāngsa *Bütawi-ora*, sabāb manabi ngotja'a „*tidak*” : „*ora*” (tjara Djhābā).

Otja' Maladjoe Bätawi panèka tjè' bännja'na tjamporanna otja' Djhābā sareng Soendā, tor dhoek-tandhoegghä otjo'na bännja' padä djhoeghän. Opama :

gedé = gedé Dj. = gedé S. = radjä Mad.

tjabé = tjabé S. = tjabbhi Mad.

njingkir = Dj. S. = menjingkir Mal. = njèngla Mad.

gagares = S. = badog Dj. = bhädhoe Mad.

botjah = Dj. = na'kana' Mad.

kopi : *ngopi* = ngènom kopi Mad.

mati : *matiin* = maté'é Mad.

Orèng Bätawi panèka manabi atjatja otja'na èngghi tjamporan; bädä sè atjamporan bhāsa 'Arab, Tjèna otabä Bălândhă. Opama :

Makanloe loegagares adjé sampé kagak *restannja* barang sopotong = **Kakananna** bá'na ébháðhoeghi bhái kongsé taqá' karèna sèttonga.

Ana poenja tempat rokok dapet beli *salasa roebbija*; o, kaló roepa dan bikinannja, tanggoeng nomer *wahid*. Kalo *inta* kepingin, bolèh beli, *ana* kasih oentoeng *pwatoen* adjé = sèngko' andi' paroko'an ollè mellè tello ropèja; robána bán ghábájanna nomor sèttong. Mon bá'na terro, belli, sèngko bhátè'è sasoko bhái.

Pandá': otja' Maladjoe Bätawi panèka kèngèng èkotja' „tjamporanna sagälä bhäsa”

Aghāma sareng adhāddhā.

Orèng Bhoemèna karèsidènan Bätawi panèka negghoe' aghāma *Islam*; ponapa polè bhāngsa Maladjoea kèngèng èkotja' paqá 'ibādā sadhādjà. Bādā djhoeghān orèng Bhoemèna, sè ngangghoej aghāma Sarani (Kristen), èngghi panèka orèng ouder district Dèpok, district Paroeng afdeeling Buitenzorg.

Masèghit è Bätawi èngghi bānnja', djhoeghā rangrang sè saè tor ta' patè radjá ongghoe. Masdjid sè saè è Tanahabang sareng Pakodjan.

Katjatora mauabi bādā orèng akardjá malakè'è otabā mabinè'è, njonjonnat otabā njonjoddhoe', ngatammaghi otabā ghābāj laèna, djhāng-ondjhānganna, lalakè', bibinè', mastè asasalaman (atolong) pèssè, bānnja'na sè kappra sasoko otabā sadjhāmpel. Dhinèng tamojja ghellā', nèng èangka'è kakanan rampatan mèdjā. Manabi palèmana pas èbherkatè nasè' djhoe'ko' sabhoendhoe' èbāng pata djhin-adjhin 13 otabā 20 sèn.

Amarghā angghāpanèka rèng-orèng sè bādā ghābājā ghellā' raugrang sè rogi, la-mala bānnja' sè ollè bhātè.

Salerressa ta' nèng rèng akardjá saos, sè djhāng-ondjhānganna kodhoe atolong pèssè, somèlèa rèng atahlil 40, 100 arè, njataon otabā njaèboena rèng matè, èngghi kodhoe atolong djhoeghān, èngghi bādā sè bhoenten. Dhinèng sè dhāddhi tanqā, djhā' orèng sè èondjhāng èarep patolongnga: Djhāng-ondjhānganna èpadjhālān ghi' rè-karè samènggoe otabā langkong.

Samangkèn kaelā adhoengngènga kabādā'anna pangantanna. Èadā' kaelā ampon mator, djhā' bhāngsa Bätawi panèka negghoe' aghāma *Islam*. Mèlana pangantan lalakè'na paqá aèjas kadhi pangantan 'Arab;

anangèng èjassa pangantan bibinè'na tjè' njala kantana, ta' akoepoe sareng èjassa sè lakè', sabāb aèjas kadhi pangantan *Tjèna*.

Laèn dāri sadhādja sè kasebbhoet, bhāb kabādā'anna bibinè'anna bhāngsa Bātawi panèka *bāsisa*, ta' èlebbheng kadhi bibinè'anna laèn bhāngsa sè padā onghhoe atè adjhālānnaghi parèntana aghāma Islam, sabāb somèlèa bān-parabānna kèngèng adjhālānan nananggbā djhāoe, tor ta' todoes ka rèng lalakè'. Pandā': adhāddhā bibinè'anna bhāngsa Bātawi panèka dhi-kadhiā adhāddhā bibinè'au bhāngsa Èropa.

J ā r - g h i j ā r ā n n a .

Neng-sennengngan otabā jār-ghijārānna bhāngsa Bātawi panèka kèngèng èpanṭa dhāddhi 4 bāgiān, èngghi panèka :

I. *Alako ibādā*; lakè' binè' padā lèboer ngadjhi, asambhādjang sareng apowasa. Sakèng manteppa sè 'ibādā, bānnja' rèng kampongan sè neqđhā kèng-njekkèng, sopadjā ollèa long-molong pèssè, njopprè èbingkèng arèna kellara onghā haddjhi ka Mekka.

II. *Lèboer ahaddrā*. Pangalèboerrā ahaddrā panèka ta' ngangghoej bākto, sabāb taqā' ombā' taqā' angèn, nabbhoe terbhāng; la-mala dāhāng-kaqđhāng bāqā rèng akompolan nabbhoe terbhāng para' saarè samalemma, kantos rèng-orèng èseddhi'ānna palèngpèngen kakabbhi, ponapa polè manabi sè ta' lèboer ka haddrā. Bākto akardjā haddrā panèka ta' onèng tjèttjèr.

III. *Ghijār amaèn silat sareng amantja'*. Kèngèng èkotja' sadhādja lalakè'anna bhāngsa Bātawi padā onèng amaèn silat sareng mantja' Bātawi. Kantos ka na'-kana'na èngghi bānnja' onèng djhoeghān.

IV. *Maèr nènèngghoen*. Orèng Bātawi panèka lakè' binè' padā lèboer nènèngghoen. Ponapa polè manabi kalerressan bāqā pasar malem (1) so'è bhālāngadjā sè nèngalè. Tja'-otja'an: somèlèa ta' andi' pèssè parlo tang-taotang (dhi-maghāqđhi ghālloe). Manabi kalerressan bāqā pasar malem, rèng-orèng Bātawi (orèng Bhoemèna) sè abbābhā-kalan (lalakè'na) mastè èntar nèngalè, sabāb parlo mellèa bhāndheng

(1) Pasar malem panèka mèn-rammèna Tjèna, abiddhā 2 arè, 3 arèna pas taon Bāroe. Pasar angghāpanèka sèjang arè malem, dhinèng sè èdjhoewāl sè mastè bhāndheng djā-radja sareng kowé Tjèna (kowé randjāng, Songennep), sareng bhārāng nè-anè sè ta' ètangalè sè sabbhān arè.

pasar malem, sè èkalè-ollèa ka bhākalla. Saopama orèng sè abhābhā-kalan ghellā' ta' alè-ollè bhāndheng, tanto andhāddhiāghi tjatjana mattowana bān na'-sana'na sè binè', sabāb arassa korang èadjhi'i. Sala aḍḍhoena bādā sè kantos andhāddhiāghi boeroengnga. (1)

Angghoejjā.

Lalakè'anna bhāngsa Bātawi panèka pangangghoejjā dhi-kadhiā angghoejjā bhāngsa Maladjoe Paḍāng, opama: angghoejjā asongko' otabā aodheng sareng asarong, kalamibhina bādā sè koko' (gibil) (2), bādā djhoeghān (kabānnja'an bhāngsa wa-towana) sè akalambhi tebbā'. Dheng-odhengnganna sè lerres tjara Bātawina: kala'na kadhi odheng ghāntong-rè'kèrè, boento'na pas èpelko' kaaḍā'. Dhāddhi bhāngonna dhi-kadhiā aḍheng bhoengkosan.

Dhinèng angghoejjā bibinè'anna akalambhi tebbā' ladjhāng (ngèbbhir), sè kantos para' paḍā' sareng sampèrra, asabbhoe' bhābhāḍhoeng. Somèlèa adjhālānan rèn-arèn, bānnja' sè apanètè' mamatan sè abāk larang kabellina. La-mala kaoelā onèng nèngalè rèng bibi' wa-towa ḍāteng anjè apanètè' salaka mata ènten sareng asabbhoe' bhābhāḍhoeng.

Panètè' ghoej-angghoejānna sè kappra abhāngon oen-ḍāoenan landjhāng, bādā sè kantos satjengkang, ènjamaè panètè' tak, bilā èangghoej pas nèrbāk è ḍāḍāna.

Bāhātekkā rèng Bātawi panèka ressekān, ta' poron ngangghoej dhā'-gheddhā'. Somèlèa kalamibhina bānnja' bhedḍhāna, ta' toḍoes ngangghoej, sokkor bhersè sassa'anna tor èsaddrika. Kaoelā onèng nèngalè rèng bibinè' akalambhi dhā'-bhedḍhā, apanètè' ènten djhin-nadjhin ± f 50.— sareng asabbhoe' bhābhāḍhoeng salaka.

(1) Parkara adjhoeloe bhāndheng ka bhākal teppa'na pasar malem panèka, njatana nèng adhāddhā Tjèua, nangèng rèng Bātawina pas ro'-noro', kantos èkaadhāt terros mangkèn.

È Bātawi panèka ta' katjatora bānnja'na tatèngghoen. Laèn sè kappra mongghoe è ta-kotta radjā, èangghāḍijā bādā kennengnganna tatèngghoen atjem-matjem sè masiè kadhi *Deca park* (kaangghoej ḍā' bhāngsa Èropa), èangghāḍijā bādā bioskoepa, paḍāngsa'anna sareng kennengnganna èn-maenan rolschaatsen kadhi è Kebonlinatang. *Gambir park* è Koningplein èboeḍina kautor telpon sareng *Sirine park* è Bātawi (kotta ladjoe).

È *Gambir park* sareng è *Sirine park* bhoeroe sablihān malem atosān, ollè dhāddhi manabi malem Mènggoe kantos nuanjap ka bellāsan atos, orèng sè paḍā nanèngghoeng; tatèngghoenna èngghi atjem-matjem: tandā'. komēḍi Satamboel, bādjang orèng, ghāmbhār idiep, angghoeng sareng èn-laènnèpon.

(2) Manaḍoan Mad. bārā'.

Bibinè'an ngongodādhānna kèngèng èkotja' padā aghāghellāng emmas. Mèlana manabi bādā orèng anjar tanto mengnga' nèngalè angghoejjā rèng-orèng ghellā', èsangka orèng Bātawi padā ghi-soghi. Anangèng salerressa ghāghellāng emmas ghellā' lapèsan, bānnè emmas terros.

Pangorèpanna.

Lalakè'anna bhāngsa Bātawi panèka rangrang sè negghoe' pang-ghābājān Goefermèn, kèngèng èkotja' tadā' sakalè, sabāb pardjādina kabānnja'an bhāngsa Djhābā, Soendā otabā Maladjoe sabbhrāng. Pangorèpanna sè kèngèng étantoaghi nèng:

1. dhāddhi koli arèan,
2. alalakon è toko sareng sabhāngsana,
3. dhāddhi djoengos sareng
4. dhāddhi tokang sadó otabā ébró.

Dhinèng pangorèpanna bibinè'anna:

- I. ngala' djhāi'an ka ghārādji,
- II. dhāddhi tokang sassa sareng
- III. dhāddhi bāboe otabā koki.

Na'-kana'na saamponna hatam ngadjhi, kèngèng èkotja' padā onèng njarè angghoej dhibi', ta' njossaè ka rèng towana, sabāb:

a. Lalakè'anna dhāddhi tokang arabādhi djhārān, dhāddhi tokang ngèrèmma nasè'na orèng (Dhā-Bālāndhā) sè apangghābāj langkong dāri satengnga arè è laèn kennengngan, apangghābāj è fabbrik, pangettjapan sareng èn-laènna.

b. Bibinè'anna ngala' dherrep adjhādjhāi' otabā njanjassa.

La-mala bādā djhoeghān sè abinè otabā alakè sarat abhān-dhā dhibi'.

IATAM.

Njamana sè ngarang	Njamana boekoe	Arghâna
Ng. Wirapoestaka .	Pabi-njebbi	" 0.16
R. Ng. Soeradipoera.	Bheqđhâna karaton Djoekdjâ- karta.	" 0.25
M. Partasoeganda .	Patanjana tamoj bhăb bhoemè, băn R. Atmadirana.	" 0.50
Gerth van Wijk . .	Èlmo alam ana-bârna.	" 0.30
H. C. Croes	Bhăb angèn	" 0.20
H. Ch. Croes . . .	Bhăb odjhăn băn kèlap	" 0.25
Bat. Gen. van Kuns- ten en Weten- schappen	Tjarètana Indra Bangsawan .	" 0.60
Daniël Defoe . . .	Tjarètana Robinson Crusoe . .	" 0.—(*)
Dr. Vrijburg . . .	Bhăb malar èbin I	" 0.85
R. Prawirawinarsa .	Boekoe pantangan	" 0.35
R. Prawiraamidar- ma	Samporna otama	" 0.60
Moh. Joesoef . . .	Raksa'anna bhădhăn	" 0.90
Kaptèn Marryat . .	Na'-kana' ko'ong kampa èđă- lem alas (Djhilid I băn II) à .	" 1.20
R. Sastrasoebrata .	Partolongan momolan tomrap ka orèng sè nemmo tjalaka' .	" 0.55

(*) Lagghi'èettjap.

